

Чернігівський національний педагогічний університет
імені Т. Г. Шевченка

Білоус О. В.

ВІКОВА ПСИХОЛОГІЯ

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК
для студентів педагогічних університетів

Чернігів - 2015

УДК 159.922.6(075.8)
ББК Ю98 я 73
Б 61

Рецензенти:

доктор психологічних наук, професор *В.О. Скребець*;
кандидат педагогічних наук, доцент *П.В. Самойленко*

Білоус О. В.

Б61 Вікова психологія: Навчальний посібник. – Чернігів: Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка, 2015. – 108 с.

ББК Ю98 я 73
УДК 159.922.6(075.8)

Навчальний посібник містить основні поняття та провідні ідеї вікової психології як навчальної дисципліни, питання для обговорення на семінарських заняттях, лекційні матеріали, теми рефератів та методичні рекомендації до їх написання, контрольні питання, завдання для самостійної домашньої роботи, теми курсових робіт, короткий психологічний словник, список рекомендованої літератури. Пропонуються тестові завдання різного типу для самоконтролю. Актуальними є практичні рекомендації щодо змісту і організації самостійної роботи студентів.

Посібник адресований викладачам, студентам педагогічних університетів.

Рекомендовано до друку вченою радою
хіміко-біологічного факультету
Чернігівського національного педагогічного університету
імені Т.Г. Шевченка
(протокол № 1 від 10 вересня 2015 р.)

© О. В. Білоус, 2015

ПЕРЕДМОВА

Навчальний посібник рекомендований для студентів, які вивчають вікову психологію у педагогічному університеті.

Самостійна робота з виконання навчальних завдань охоплює три етапи:

- Підготовка студента до виконання завдань; теоретичне, психологічне, організаційно-методичне і матеріально-технічне забезпечення самостійної роботи. Теоретична готовність студента виявляється в його здатності застосовувати свої знання для виконання завдання. Практична готовність полягає у здатності планувати самостійну роботу, вміло використовувати конспект лекцій, підручники, посібники, власні розумові дії (аналіз, порівняння, узагальнення, класифікацію тощо). Психологічна готовність студента передбачає передусім наявність у нього мотивів до виконання конкретного завдання. Внутрішнє сприйняття завдання починається з актуалізації мотиву, що спонукає студента до виконання цього завдання, а, відповідно, до організації своєї самостійної роботи. Успіх підготовчого етапу залежить і від організаційного, методичного, матеріально-технічного забезпечення самостійної роботи студентів (забезпеченість навчальною літературою, методичними рекомендаціями, наочними посібниками).
- Безпосереднє виконання навчального завдання. У ході його виконання беруть участь усі психічні процеси, що забезпечують пізнавальну активність. На ефективність виконання завдання впливають такі особистісні якості студента, як цілеспрямованість, наполегливість, відповідальність, тощо.
- Аналіз результатів виконання завдання є завершальним етапом самостійної роботи. Під час аналізу студент оцінює якість виконання завдання, ефективність використаних у процесі самостійної роботи методів і засобів.

Організація самостійної роботи студентів передбачає:

- Розвиток мотивів учбово-професійної діяльності у студентів; створення умов, які сприяють формуванню внутрішньої потреби студента в постійній самостійній роботі.
- Систематичність і безперервність самостійної роботи.
- Послідовність у самостійній роботі, яка означає чітку упорядкованість, черговість етапів роботи.
- Правильне планування самостійної роботи, раціональне використання часу. Чіткий план допомагає зосередитися на найсуттєвіших питаннях.
- Використання відповідних методів, способів і прийомів роботи.
- Керівництво з боку викладача. Основними формами керівництва самостійною роботою студентів є визначення програмних вимог до вивчення навчальної дисципліни; орієнтування студентів у переліку рекомендованої літератури; проведення консультацій; підготовка навчально-методичної літератури, методичних рекомендацій.

Запропонований навчальний посібник містить основні поняття та провідні ідеї кожного модуля. Для оволодіння системою понять і категорій студенти мають самостійно скласти психологічний словник.

Наведені основні питання для обговорення на семінарських заняттях. Під час підготовки до семінарського заняття необхідно спочатку опрацювати лекційний матеріал відповідного модуля, а потім використовувати запропоновані підручники, навчальні посібники, а також монографії, статті.

До кожного модуля пропонується список рекомендованої літератури для самостійної роботи студентів, які виявлять інтерес до певних проблем вікової психології. Написання реферату чи доповіді з курсу вікової психології – важлива форма самостійної роботи студентів. У посібнику пропонуються теми рефератів, які можна вибрати самостійно. У процесі написання реферату необхідно: підібрати відповідну літературу і вивчити її; скласти план роботи; проаналізувати теоретичні положення у літературних джерелах; узагальнити матеріал відповідно до плану реферату чи доповіді; підготувати ілюстрації, досліди, приклади тощо. Оцінюють реферат, використовуючи такі критерії: відповідність темі змісту реферату; глибина, повнота розкриття теми; логіка викладення матеріалу; термінологічна чіткість; рівень сформованості навичок самостійної роботи з науковою літературою та вміння критично оцінити її; власне бачення проблеми дослідником; вміння відібрати найсуттєвіший матеріал для короткого виступу. Дослідження з вибраної теми може бути продовжено в ході виконання курсової роботи з

психології. У посібнику пропонуються теми курсових робіт, які можуть самостійно обрати студенти з метою поглиблення знань з психології.

Відповіді на контрольні питання, які пропонуються до кожного модуля, мають бути розгорнуті, обґрунтовані і представлені у письмовій формі.

Пропонуються завдання для самостійної домашньої роботи, виконання яких сприяє розвитку у студентів умінь застосовувати теоретичні знання для аналізу, оцінки і порівняння психічних явищ, педагогічних ситуацій, конкретних фактів. Це забезпечує поглиблене розуміння основних теоретичних положень.

Завдання для самостійної роботи стануть у пригоді також під час семінарських занять у ході використання активних методів навчання, метою яких є організація навчальної діяльності студентів, зокрема при керуванні навчальною діяльністю засобами організації взаємодії між студентами. За цих умов навчання набуває вигляду спільної діяльності. Завдання дають змогу організувати дискусію, створити процес спільного пошуку розв'язку певної проблеми.

Використання спеціально розроблених тестових завдань створює оптимальні умови для оволодіння системою понять і категорій психології, а також формування у студентів самоконтролю. Діапазон використання системи тестового контролю досить широкий. По-перше, тестовий контроль використовується в ході фронтальної перевірки ступеня засвоєння студентами знань з окремих модулів або всього курсу. По-друге, тестові завдання використовуються як засіб організації самостійної роботи студентів протягом семестру. По-третє, систематична індивідуальна або фронтальна перевірка знань за допомогою тестових завдань дозволяє дослідити динаміку формування основних психологічних понять. Слід пам'ятати, що важливою передумовою успішного виконання цих завдань є попереднє вивчення відповідного навчального матеріалу.

Оцінка результатів тестування визначається за допомогою таких орієнтирів:

< 60 % завдань, які правильно виконані, – оцінка "незадовільно" (F, FX);

60 – 74 % завдань, які правильно виконані, – оцінка "задовільно" (D, E);

75 – 89 % завдань, які правильно виконані, – оцінка "добре" (B, C);

90 – 100 % завдань, які правильно виконані, – оцінка "відмінно" (A).

Самостійне вивчення навчального матеріалу шляхом розв'язання навчальних завдань є засобом ефективного засвоєння психологічної теорії, що є важливою передумовою формування професійних умінь майбутнього вчителя.

Тема 1. ПРЕДМЕТ, ЗАВДАННЯ І МЕТОДИ ВІКОВОЇ ПСИХОЛОГІЇ

► **Мета заняття:** охарактеризувати предмет, завдання і методи вікової психології; проаналізувати взаємозв'язок концепцій дитячого розвитку і методів його дослідження.

! **Основні поняття:** розвиток психіки, дозрівання, філогенез психіки, онтогенез психіки, психологічний вік, лонгітюдний метод дослідження, метод поперечних зрізів, формувальний експеримент, спостереження.

Питання для обговорення

1. Предмет і завдання вікової психології.
2. Місце вікової психології в системі психологічних наук.
3. Основні теорії психічного розвитку дитини.
4. Методи вікової психології.

Основна література

1. Вікова психологія / [за ред. Г. С. Костюка]. – К. : Рад. шк., 1976. – 269 с.
2. Вікова і педагогічна психологія : Навчальний посібник / [О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, С. О. Ставицька та ін.] – К. : Каравела, 2006. – С. 6—47, С. 48—62.
3. Кулагина И. Ю. Возрастная психология (Развитие ребенка от рождения до 17 лет) : Учебное пособие / И. Ю. Кулагина. – М. : Изд-во УРАО, 1998. – С. 4—10, С. 37—57.
4. Мухина В. С. Возрастная психология : феноменология развития, детство, отрочество: Учебник / В. С. Мухина. – М. : Академия, 2000. – 456 с.
5. Обухова Л. Ф. Возрастная психология. Учебное пособие / Л. Ф. Обухова. – М. : Педагогическое общество России. – 1999. – С. 18—22, С. 25—31.
6. Савчин М. В. Вікова психологія : Навчальний посібник / М. В. Савчин, Л. П. Василенко. – К. : Академвидав, 2005. – С. 7—39.

Додаткова література: [1], [10], [23 – 25], [28 – 30], [46], [53].

Теми рефератів і доповідей

1. Стратегії і методи дослідження розвитку дитини.
2. Психоаналітичні теорії дитячого розвитку.
3. Дитинство як предмет науки.
4. Розвиток вікової психології в Україні в XIX – XX ст.
5. Проблеми вікового розвитку в зарубіжній психології.

ЛЕКЦІЯ № 1

Тема: Предмет, завдання і методи вікової психології

План лекції

1. Предмет і завдання вікової психології.
2. Місце вікової психології в системі психологічних наук.
3. Основні теорії психічного розвитку дитини.
4. Методи вікової психології.

1. Предмет і завдання вікової психології

Вікова психологія є галуззю психологічної науки про індивідуальний розвиток людської психіки в онтогенезі.

Об'єктом дослідження вікової психології є людина на всіх етапах її життя.

Предметом дослідження вікової психології є вікова динаміка, закономірності, фактори, умови, механізми становлення, формування та розвитку особистості.

Вікова психологія виявляє структурні зміни, новоутворення, що формуються з віком у психіці та діяльності людини, знаменуючи собою переходи до все нових ступенів її розвитку. Розкриває вона передумови та умови, що визначають процес розвитку, співвідношення у ньому природних (спадковість, фізіологічне дозрівання організму) і суспільних факторів, завдяки яким і через які реалізуються можливості психічного розвитку людини. Особливу увагу звертає вона на рушійні сили індивідуального розвитку людської психіки, індивідуально-типологічні відмінності у психічному розвитку дітей, підлітків, молоді, дорослих і старих людей, чинники, що їх детермінують.

Отже, **предметом вікової психології** є дослідження закономірностей психічного розвитку людини на різних етапах її індивідуального життя.

Завданнями вікової психології є дослідження особливостей розвитку особистості на кожному її віковому етапі, надання відповідних рекомендацій щодо попередження спричинених віковими кризами психологічних проблем, а також конкретної психологічної допомоги.

Важливим є зосередження зусиль вікової психології на розв'язанні таких теоретичних і практичних **завдань**:

– вивчення особливостей розвитку людини на етапах ранньої та зрілої дорослості (Я-концепції, системи життєдіяльності, особливостей інтересів та інтелекту, проблем і криз розвитку тощо);

– розвиток психічно здорової особистості та дослідження особливостей відхилень у психічному здоров'ї людини;

- з'ясування індивідуальних відмінностей дітей, відкриття їхніх творчих здібностей;
- дослідження сенситивних періодів у розвитку особистості та окремих психічних функцій;
- створення психологічних умов для забезпечення саморозвитку;
- забезпечення психологічних умов розвитку цілісної та гармонійної особистості дитини, підлітка та юнака.

Вікова психологія виникла у результаті диференціації наук, своїм корінням вона була започаткована, як і вся психологія, у філософії, пізніше – вийшла із загальної і генетичної психології, а потім у ній самій проходив процес диференціації. У його результаті виникла дитяча психологія, яка у свою чергу ділиться на психологію раннього віку, психологію дошкільника, психологію молодшого школяра. До вікової психології входить психологія підлітка, психологія юнака, психологія ранньої зрілості, психологія середньої зрілості, психологія пізньої зрілості. Українські та інші психологи виділяють *психологію підлітка* як розділ вікової психології, який вивчає факти й закономірності психічного розвитку в підлітковому віці, психологічні особливості підлітка; *психологію юнака, психологію людей зрілого віку і психологію людей похилого віку*.

2. Місце вікової психології в системі психологічних наук

Вікова психологія зв'язана з загальною, генетичною, педагогічною, соціальною та диференційною психологією.

Тісний зв'язок існує між віковою і **загальною психологією**, яка вивчає загальнопсихологічні закономірності, визначає теоретичні засади і принципи психологічної науки, її понятійний і категоріальний апарат, систематизує та узагальнює емпіричний матеріал психологічних досліджень.

Особливо тісно пов'язана вікова психологія з **генетичною психологією** (психологією розвитку) – галуззю психології, яка вивчає зумовлені спадковістю психічні процеси і властивості особистості, особливості психічного руху, що проявляються у почуттях, відчуттях, уявленнях, а також специфіку процесів, результатом яких є думка. Аналізуючи становлення психічних процесів, генетична психологія може опиратися на результати досліджень з дітьми чи дорослими, але самі діти (дорослі) не є предметом вивчення генетичної психології.

Вікова психологія активно взаємодіє з **педагогічною психологією**, зосередженою на вивченні психологічних закономірностей навчання і виховання, умов, чинників і механізмів ефективного навчання і виховання. Ця взаємодія зумовлена неможливістю розглядати навчання і виховання відірвано від віку школяра, без урахування досягнутого ним рівня розвитку. Наукове обґрунтування мети, змісту навчання і виховання,

педагогічних методів і технологій не може обійтися без урахування знань про вікові особливості дітей, підлітків, юнаків.

Формування, становлення, розвиток особистості дитини, юнака, дорослої людини відбуваються у колективі ровесників, у малих групах (сім'я, клас, студентська група, виробничий колектив), тому для вікової психології важливе значення має її зв'язок із **соціальною психологією** – наукою про взаємозв'язок, взаємозалежність, взаємовпливи соціального і психічного на рівні індивіда і спільноти.

Активно співпрацює вікова психологія з **диференційною психологією**, яка вивчає психічні відмінності між окремими індивідами і групами. Зумовлене це тим, що на кожному етапі розвитку вікові особливості людської психіки виявляються в єдності з їх індивідуальною варіативністю.

3. Основні теорії психічного розвитку дитини

І. Біогенетичні підходи до дослідження психіки дитини

Першою теоретичною концепцією психічного розвитку була так звана **концепція рекапітуляції**, яка базувалася на біогенетичному законі Е. Геккеля: **онтогенез – це коротке і швидке повторення філогенезу**. Цей закон було сформульовано щодо ембріогенезу, але американський психолог Ст. Холл переніс його на процес онтогенетичного розвитку дитини і стверджував, що дитина в своєму розвитку коротко повторює розвиток людського роду.

Під впливом робіт Ст. Холла його учні А. Гезел та Л. Термен розробили так званий **нормативний підхід** до дослідження дитячого розвитку.

А. Гезел розробив практичну систему діагностики психічного розвитку дитини від народження до юнацького віку, яка базувалась на систематичних порівняльних дослідженнях.

Л. Термен провів одне з найтриваліших у психології лонгітюдних досліджень (протягом 50 років), яке присвятив вивченню обдарованості у дітей. Він створив тести для вивчення розумових здібностей, для виміру яких ввів поняття "коефіцієнт інтелектуальності" та положення про те, що він залишається незмінним протягом життя людини.

Біхевіористична концепція, у витоків якої були американські психологи Дж. Уотсон, Е. Газрі, Е. Торндайк, Б. Скіннер, ототожнювала розвиток з научінням і була розкритикована представниками гуманістично спрямованих вчених як така, що надто механічно трактує поведінку людини.

Австрійський психолог К. Бюлер висунув **теорію триступеневого розвитку**: інстинкт, научіння, інтелект. Схema "інстинкт, научіння, інтелект" була перенесена К. Бюлером на онтогенез, що призвело до ототожнення етапів розвитку дитини і тварини.

Дискусія психологів про те, що ж визначає процес дитячого розвитку – спадковість чи довкілля – призвела до **теорії конвергенції** цих двох

факторів. В. Штерн вважав, що психічний розвиток – це не просто прояв вроджених властивостей і не просто сприймання зовнішніх впливів. Це – результат конвергенції внутрішніх задатків із зовнішніми умовами життя.

II. Психоаналітичні теорії дитячого розвитку

а) динамічна концепція сексуального розвитку З. Фрейда.

Психоаналітичні стадії психічного розвитку – це стадії психічного генезу протягом життя дитини, в яких відображено розвиток трьох основних компонентів особистості: "Воно", "Я", "Над-Я" та їх взаємовплив. Виділяють такі стадії психічного розвитку: оральна (аутоеротична) стадія (0–1 рік); анальна стадія (1–3 роки); фаллічна стадія (3–5 років); латентна стадія (5–12 років); генітальна стадія (12–18 років).

б) епігенетична теорія розвитку особистості Е. Еріксона.

Е. Еріксон, виходячи з структури особистості згідно поглядів З. Фрейда, розробив психоісторичну теорію розвитку особистості з врахуванням конкретного культурного середовища. На його думку, кожній стадії відповідає очікування даного суспільства, яке індивід може виправдовувати чи не виправдовувати. Він увів поняття "групової ідентичності" та "егоідентичності". "Групова ідентичність" формується як результат включення дитини в певну соціальну групу, а "егоідентичність" як відчуття цілісного власного "Я", його стійкості.

Е. Еріксон виділяє вісім стадій життєвого шляху особистості: немовляти, ранній вік, вік гри, шкільний вік, підлітковий вік, молодість, зрілість і старість. Поворотні пункти при переході від однієї форми егоідентичності до другої Е. Еріксон називає кризами ідентичності. Е. Еріксон вважав, що послідовність стадій є результатом біологічного дозрівання, але зміст розвитку визначається тим, чого чекає від людини суспільство, до якого вона належить.

III. Теорія соціального наuczіння

Концепція соціального наuczіння (Н. Міллер, Дж. Доллард) показує, як дитина пристосовується в сучасному світі, як вона засвоює норми суспільства, тобто як відбувається її соціалізація. Прихильники цієї теорії стверджують, що всі індивідуальні відмінності в розвитку дитини є результатом *наuczіння*.

Теорія соціального наuczіння розробляється трьома поколіннями вчених. Представники першого – Н. Міллер та Дж. Доллард – трансформували ідеї З. Фрейда, замінивши принцип задоволення принципом підкріплення, під яким вони розуміють усе, що стимулює повторення реакції, яка виникла раніше. Наuczіння – це підсилення зв'язку між основним стимулом і відповіддю, яка виникає завдяки підкріпленню.

Стосунки між батьками і дітьми в рамках цієї концепції вивчав американський психолог Р. Сірс. Основна ідея концепції Р. Сірса полягає у тому, що розвиток дитини – це результат практики виховання і наuczіння.

Ще один напрямок теорії соціального наuczіння – це наuczіння через спостереження та наслідування, який розробляв А. Бандура.

IV. Концепція психічного розвитку Г. С. Костюка

Видатний український психолог Г. С. Костюк вважав, що діалектичний характер розвитку знаходить своє вираження в становленні як окремих сторін особистості, так і її психічного життя в цілому.

Особистість дитини розвивається у зв'язку з тими **внутрішніми суперечностями**, які виникають в її житті. Однією із основних внутрішніх суперечностей, яка знаходить своєрідний прояв на всіх стадіях розвитку особистості, є **розходження між виникаючими у неї новими потребами та досягнутим рівнем оволодіння засобами задоволення цих потреб**. У суспільних умовах життя особистості перше випереджає друге. Розходження, що виникають, і стимулюють активність особистості до оволодіння новими формами поведінки, новими способами дій.

Г.С. Костюк вказує на наявність у людини **загальної суперечності** між тенденцією до інертності, стійкості, збереження стереотипів та тенденцією до зміни, руху. Розв'язується вона шляхом вироблення більш досконалих, динамічних, гнучких способів регуляції взаємодії індивіда з середовищем. Такими способами є узагальнення знань, вміння розв'язувати різні задачі та життєві ситуації. В результаті відбувається розвиток як інтелектуальної, так і мотиваційної сфер особистості.

Мають місце також суперечності **між досягнутим рівнем психічного розвитку та способом життя особистості**, тим місцем, яке вона займає в системі суспільних відносин. Особистість переростає свій спосіб життя, який, відстаючи від її можливостей, перестає задовольняти. В результаті дитина прагне зайняти нове становище в оточенні, досягти нових успіхів, підтвердити свою значимість і тим самим знаходить нові джерела свого розвитку. Рушійні сили розвитку самі розвиваються в ході цього процесу, набуваючи нового змісту та нових форм прояву. **Навчання і виховання сприяють не лише успішному подоланню суперечностей, але й їх виникненню.**

4. Методи вікової психології

У психології виділяється чотири групи методів (Б. Г. Ананьєв):

I. Організаційні методи. До цієї групи відносяться: порівняльний, лонгітюдний і комплексний.

У дитячій психології і психології дорослих **порівняльний метод** виступає у вигляді методу вікових, або "поперечних" зрізів. Порівняльно-віковий метод являє собою співставлення окремих властивостей за віком з метою виявлення динаміки психічного явища, яке вивчається. Наприклад, зіставляються особливості процесу мислення у дошкільників, молодших школярів і дорослих людей.

Лонгітюдний метод передбачає багаторазове обстеження одних і тих самих осіб протягом тривалого відрізка часу, що вимірюється іноді десятками років. Безпосереднім підсумком застосування цього методу є індивідуальна монографія про хід психічного розвитку.

У сучасних умовах психологічні дослідження все частіше включаються в комплексні дослідницькі програми, в яких беруть участь представники інших наук. Ці програми створюються, як правило, для вирішення масштабних завдань. При **комплексному дослідженні** одного об'єкта має місце розділення функцій між окремими підходами. Такого роду дослідження дозволяють встановити зв'язки і залежності між явищами різного роду (наприклад, фізичного, фізіологічного, психічного, соціального розвитку особистості).

II. Емпіричні методи дослідження. До цієї групи відносяться: методи спостереження і самоспостереження, експериментальні методи, психодіагностичні методи (тести, анкети, запитальники, соціометрія, інтерв'ю і бесіда), аналіз процесів і продуктів діяльності (учнівських робіт різного роду), біографічні методи (аналіз подій життєвого шляху людини, свідчень).

Спостереження – це метод тривалого, планомірного, цілеспрямованого опису психічних особливостей людини, які проявляються в її діяльності та поведінці, на основі їх безпосереднього сприймання.

Самоспостереження – вивчення психіки на основі спостереження за власними психічними явищами.

Спостереження проводиться в природних умовах, без втручання в хід діяльності дитини.

Таблиця 1

Приклад схеми щоденника спостереження

Прізвище та ім'я учня	Ситуація, в якій відбулося спостереження	Опис фактів поведінки учня	Аналіз фактів поведінки учня	Психолого-педагогічні висновки
-----------------------	--	----------------------------	------------------------------	--------------------------------

Експеримент – вивчення психічного явища, умови виявлення і розвитку якого створюються штучно, спеціально.

Залежно від того, наскільки умови проведення експерименту є природними, він ділиться на лабораторний і природний.

Лабораторний експеримент довгий час застосовувався як єдиний експериментальний метод, коли дослідження психічних процесів відбувається в штучних умовах, в лабораторіях, із застосуванням спеціальних приладів.

Природний експеримент вперше був запропонований на I Всеросійському з'їзді з експериментальної педагогіки в 1910 році А. Ф. Лазурським і потім одержав широке розповсюдження у віковій і педагогічній психології.

Залежно від ступеня втручання в процес перебігу психічних явищ експеримент можна розділити на констатувальний і формувальний.

Констатувальний експеримент в процесі природної, але спеціально організованої діяльності виявляє певні психічні особливості і дає попередній матеріал про рівень розвитку відповідної якості.

Формувальний експеримент – це метод психологічного дослідження, який передбачає простеження динаміки психічної діяльності людини як результату активного впливу експериментатора. Іншими словами, формувальний експеримент передбачає цілеспрямовану дію на учня з метою формування у нього певних якостей.

У системі методів психологічного дослідження суттєве місце займає аналіз продуктів діяльності. **Аналіз продуктів діяльності** – метод опосередкованого емпіричного вивчення людини через розпредмечування, аналіз, інтерпретацію матеріальних та ідеальних продуктів діяльності.

Пізнанню психічних особливостей дитини допомагає і **біографічний метод** – збір та аналіз даних про життєвий шлях особистості. Знаючи основні періоди життя дитини, можна зрозуміти, в результаті яких обставин сформувались ті чи інші риси характеру.

III. Методи обробки даних. До цих методів відносяться кількісний (статистичний) і якісний (диференціація матеріалу за групами, варіантами, опис випадків, які найбільш повно виражають типи і варіанти або є винятками) аналізи.

IV. Інтерпретаційні методи. Сюди відносяться генетичний і структурний методи.

Генетичний метод дозволяє інтерпретувати весь оброблений матеріал дослідження в характеристиках розвитку, виділяючи фази, стадії, критичні моменти становлення психічних новоутворень. Він встановлює "вертикальні" генетичні зв'язки між рівнями розвитку.

Структурний метод встановлює "горизонтальні" структурні зв'язки між всіма характеристиками особистості, які вивчені.

Контрольні питання

1. Що є предметом вікової психології ?
2. Яке місце займає вікова психологія в системі психологічних наук ?
3. Які основні завдання покликана вирішувати сучасна вікова психологія?
4. Які методи використовуються в дослідженнях з вікової психології ?
5. Які переваги і недоліки основних методів психологічного дослідження?

➡ Завдання для самостійної домашньої роботи

1. Наведіть приклади специфіки дитинства у вітчизняній культурі.

Тема 2. РУШІЙНІ СИЛИ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ В ОНТОГЕНЕЗІ

■➔ **Мета заняття:** проаналізувати основні закономірності психічного розвитку дитини.

! Основні поняття: соціалізація, соціальна ситуація розвитку, провідна діяльність, психологічні новоутворення, вікова криза, вищі психічні функції, рівень актуального розвитку, зона найближчого розвитку, інтеріоризація, експериментально-генетичний метод; інтегрованість, нерівномірність, гетерохронність, пластичність, суперечливість вікового розвитку.

Основні ідеї культурно-історичної теорії розвитку психіки Л. С. Виготського

- опосередкований характер вищих психічних функцій;
- інтеріоризація знаків як закон розвитку вищих психічних функцій;
- гіпотеза про системну і смислову будову свідомості;
- культурно-історичний підхід у розумінні психічного розвитку (нове розуміння джерела, рушійних сил, умов, напрямку розвитку);
- розробка нового експериментально-генетичного методу дослідження в психології;
- аналіз механізму впливу навчання на розвиток.

Уявлення про вікову динаміку і періодизацію психічного розвитку Д. Б. Ельконіна

Основна ідея: про періодичну зміну в онтогенезі двох типів діяльності.

Д. Б. Ельконін обґрунтував положення про те, що в процесі розвитку дитини спочатку відбувається засвоєння мотиваційної сторони діяльності, а вже потім операційно-технічної. Він відкрив закон періодичності різних типів діяльності: орієнтації в сфері відносин та орієнтації в способах вживання предметів, які йдуть одна за одною.

Розвиваючи ідеї Л. С. Виготського, Д. Б. Ельконін запропонував розглядати кожен психологічний вік на підставі таких основних критеріїв, як **соціальна ситуація розвитку, провідний тип діяльності, основні психологічні новоутворення розвитку та вікові кризи.**

Кожен вік характеризується своєю, специфічною для нього соціальною ситуацією розвитку, яка є, за висловом Л. С. Виготського,

вихідним моментом для всіх динамічних змін, які відбуваються в розвитку протягом даного періоду. Вона визначає ті форми і той шлях, йдучи по якому, дитина набуває нових якостей особистості. З життям дитини в даній соціальній ситуації виникає провідний тип діяльності. В ній розвиваються новоутворення, властиві для даного віку, які приходять в суперечність зі старою соціальною ситуацією розвитку, руйнують її та будують нову, яка, в свою чергу, відкриває нові можливості для психічного розвитку дитини в наступному віковому періоді. Така перебудова соціальної ситуації розвитку і складає основний зміст критичних періодів.

Питання для обговорення

1. Умови і рушійні сили психічного розвитку дитини.
2. Соціально-психологічна характеристика психічного розвитку дитини.
3. Специфіка психічного розвитку дитини.
4. Теорія розвитку вищих психічних функцій Л. С. Виготського.
5. Критерії періодизації психічного розвитку дитини.

Основна література

1. Вікова психологія / [за ред. Г. С. Костюка]. – К. : Рад. шк., 1976. – 269 с.
2. Вікова і педагогічна психологія : Навчальний посібник / [О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, С. О. Ставицька та ін.] – К. : Каравела, 2006. – С. 48—75.
3. Кулагина И. Ю. Возрастная психология (Развитие ребенка от рождения до 17 лет) : Учебное пособие / И. Ю. Кулагина. – М. : Изд-во УРАО, 1998. – С. 10—17, С. 27—36.
4. Мухина В. С. Возрастная психология : феноменология развития, детство, отрочество: Учебник / В. С. Мухина. – М. : Академия, 2000. – 456 с.
5. Обухова Л. Ф. Возрастная психология. Учебное пособие / Л. Ф. Обухова. – М. : Педагогическое общество России. – 1999. – С. 22—24, С. 215—233.
6. Савчин М. В. Вікова психологія : Навчальний посібник / М. В. Савчин, Л. П. Василенко. – К. : Академвидав, 2005. — С. 72—100, С. 106—110.

Додаткова література: [1], [2], [23 – 25], [28 – 30], [46], [53], [54].

Теми рефератів і доповідей

1. Концепція розвитку психіки Г. С. Костюка.
2. Закони психічного розвитку дитини за Л. С. Виготським.
3. Роль спадковості і середовища у психічному розвитку дитини.
4. Роль діяльності і спілкування в психічному розвитку дитини.

ЛЕКЦІЯ № 2

Тема: Теорія розвитку вищих психічних функцій Л. С. Виготського

План лекції

1. Джерела та рушійні сили психічного розвитку дитини.
2. Закони психічного розвитку дитини.
3. Провідна діяльність.
4. Періодизація вікового розвитку Д. Б. Ельконіна.

1. Джерела та рушійні сили психічного розвитку дитини

Л. С. Виготський розглядав **вік** як епоху, ступінь, відносно замкнутий період розвитку, значення якого визначається його місцем в загальному циклі розвитку, а загальні закони розвитку відзначаються своєрідністю прояву.

При переході від однієї вікової ступені до іншої виникають **новоутворення**, яких не було в попередні періоди, і перебудовується весь хід розвитку.

Л. С. Виготський вводить також поняття **вікової кризи** як цілісних змін особистості дитини, які виникають при зміні стабільних періодів, як переломних точок на кривій дитячого розвитку, які відокремлюють один віковий період від іншого.

Кризи зумовлюються виникненням основних новоутворень попереднього стабільного періоду, які призводять до руйнування однієї **соціальної ситуації розвитку** (це та система відносин, в якій знаходиться дитина та її орієнтація в них) та виникнення іншої.

Л. С. Виготський вважав, що **джерелом розвитку вищих психічних функцій є середовище**. Вищі психічні функції виникають спочатку як форма колективної поведінки дитини, як форма співробітництва між людьми (інтерпсихічна), і тільки потім стають індивідуальними (інтрапсихічними) функціями самої дитини.

Приклад з розвитком мовлення: спочатку мовлення виникає як засіб спілкування між дитиною і людьми, що її оточують, і тільки після, перетворюючись у внутрішнє мовлення, воно стає основним засобом мислення самої дитини, стає її внутрішньою психічною функцією.

У процесі засвоєння досвіду, опосередкованого мовленнєвою діяльністю, формуються вищі психічні функції. **Основним механізмом виникнення вищих психічних функцій є інтеріоризація, тобто перетворення зовнішніх дій, спрямованих на засвоєння досвіду, у внутрішні.**

Рушійною силою психічного розвитку за Л. С. Виготським, є навчання. Навчання є основною детермінантою психічного розвитку, але нею може бути лише те навчання, у якому будуть враховувати рівень актуального розвитку, тобто те, що учень вже вміє виконувати сам, і зону найближчого розвитку, тобто те, що учень може виконати з допомогою дорослої людини.

Л. С. Виготський висунув таку формулу: лише те навчання є хорошим, яке забігає наперед розвитку. Якщо весь психічний розвиток дитини відбувається в процесі спілкування, то з цього випливає, що спілкування і його найбільш систематизована форма навчання – формує розвиток, створює нові психічні утворення, розвиває вищі процеси психічного життя.

Основну тезу теорії Л. С. Виготського можна сформулювати так: навчання не є розвиток, але правильно організоване навчання дитини веде за собою розвиток, а не пристосовується до наявного рівня розвитку. Навчання повинне орієнтуватися на нові можливості дитини, повинне забігати наперед розвитку.

Навчання є рушійною силою психічного розвитку, необхідним моментом в процесі розвитку у дитини історичних особливостей людини.

Навчання не є тотожним розвитку. Воно створює зону найближчого розвитку, тобто пробуджує внутрішні процеси розвитку, які поступово, через співробітництво та взаємодію з оточуючими, стають надбанням самої дитини.

Отже, зона найближчого розвитку – це відстань між рівнем актуального (що дитина може зробити сама) і потенційного (що дитина може зробити за допомогою дорослого) розвитку дитини.

Зона найближчого розвитку, як писав Л. С. Виготський, "визначає функції, які ще не дозріли, але знаходяться в процесі дозрівання, функції, які можна назвати не плодами розвитку, а бруньками розвитку, квітками розвитку... **Рівень актуального розвитку характеризує успіхи розвитку на вчорашній день, а зона найближчого розвитку характеризує розумовий розвиток на завтрашній день ..."**

2. Закони психічного розвитку дитини

Л. С. Виготський сформулював закони психічного розвитку дитини:

– дитячий розвиток відбувається нерівномірно в часі: рік життя немовляти за темпом розвитку не відповідає рокові життя, наприклад, підлітка;

– розвиток психіки являє собою ланцюжок якісних змін, процес, в якому ускладнення і кількісні зміни психічних функцій переходять в якісні, суттєві і призводять до стрибкоподібних якісних новоутворень. Сприймання, пам'ять, мислення дитини відрізняється від сприймання,

пам'яті, мислення дорослого не тим, що вони менш розвинені, вони просто якісно інші, ніж у дорослого. Закономірності, яким вони підлягають, в процесі розвитку видозмінюються, кількісні зміни переходять в якісні;

– нерівномірність дитячого розвитку: кожна сторона в психіці дитини має свій оптимальний період розвитку;

– закон розвитку вищих психічних функцій, які, як уже зазначалось, виникають спочатку як зовнішні, інтерпсихічні, а потім переходять у внутрішні, інтрапсихічні. Вищі психічні функції характеризуються опосередкованістю, усвідомлюваністю, довільністю, системністю, формуються за життя в результаті оволодіння знаряддями, засобами та розвиваються в зв'язку з навчанням.

3. Провідна діяльність

О. М. Леонтьєв розвинув ідею Л. С. Виготського про провідний тип діяльності.

Провідна діяльність – це діяльність, виконання якої визначає виникнення і формування основних психологічних новоутворень людини на даному етапі розвитку її особистості.

Провідна діяльність є показником психологічного віку дитини і характеризується тим, що в ній виникають і диференціюються інші види діяльності, перебудовуються основні психічні процеси і відбуваються зміни психологічних особливостей особистості на даній стадії розвитку.

Значення провідної діяльності для психічного розвитку залежить перш за все від її змісту, від того, що відкриває для себе і засвоює людина в процесі її виконання.

Виділяють такі види провідної діяльності:

- емоційно-безпосереднє спілкування немовляти з дорослими (0–1 рік);
- предметна діяльність дітей раннього віку (1 – 3 роки); в процесі її виконання засвоюються історично складені способи дій з певними предметами;
- сюжетно-рольова гра у дошкільнят (3 – 6/7 років);
- учбова діяльність у молодших школярів (6/7 – 10/11 років);
- інтимно-особистісне спілкування підлітків (10/11 – 14/15 років);
- учбово-професійна діяльність в старшому шкільному віці (14/15 – 17 років).

4. Періодизація вікового розвитку Д. Б. Ельконіна

Відповідаючи на це запитання, Д. Б. Ельконін обґрунтував положення про те, що в процесі розвитку дитини спочатку відбувається засвоєння мотиваційної сторони діяльності, а вже потім операційно-технічної. Він

відкрив закон чергування, періодичності різних типів діяльності: орієнтації в сфері відносин та орієнтації в способах вживання предметів, які йдуть одна за одною. Кожного разу між ними виникають суперечності, які і є чинником розвитку.

Розвиваючи ідеї Л. С. Виготського, Д. Б. Ельконін запропонував розглядати кожен психологічний вік на підставі таких основних критеріїв, як **соціальна ситуація розвитку, провідний тип діяльності, основні новоутворення розвитку та вікові кризи.**

Кожен вік характеризується своєрідною, специфічною для нього соціальною ситуацією розвитку, яка є, за висловом Л. С. Виготського, вихідним моментом для всіх динамічних змін, які відбуваються в розвитку протягом даного періоду. Вона визначає ті форми і той шлях, йдучи по якому, дитина набуває нових якостей особистості, беручи їх з середовища, де соціальне стає індивідуальним. З життям дитини в даній соціальній ситуації виникає провідний тип діяльності. В ній розвиваються новоутворення, властиві для даного віку, які приходять в суперечність зі старою соціальною ситуацією розвитку, руйнують її та будують нову, яка, в свою чергу, відкриває нові можливості для психічного розвитку дитини в наступному віковому періоді. Така перебудова соціальної ситуації розвитку і складає основний зміст критичних періодів.

Хронологічно вікові кризи визначаються межами стабільних періодів: криза новонародженого, криза одного року, криза трьох років, криза семи років, підліткова криза (11 – 12 років); юнацька криза.

За Д. Б. Ельконіним виділяють такі періоди:

- 1) вік немовляти – до 1 року;
- 2) раннє дитинство – 1 – 3 роки;
- 3) молодший і середній дошкільний вік – 3 – 4 – 5 років;
- 4) старший дошкільний вік – 4 (5 – 6) 7 років;
- 5) молодший шкільний вік – 6(7 – 10) 11 років;
- 6) підлітковий вік – 10 (11 – 13) 14 років;
- 7) ранній юнацький вік – 13 (14 – 16) 17 років.

Весь процес дитячого розвитку ділиться на 3 етапи:

- 1) дошкільне дитинство (0–6) 7 років;
- 2) молодший шкільний вік (6–11 років);
- 3) середній і старший шкільний вік (12 – 17 років).

Кожен з етапів складається з двох періодів, які відкриваються міжособистісним спілкуванням як провідним типом активності, яка спрямована на розвиток особистості дитини, і завершується предметною

діяльністю, пов'язаною з інтелектуальним розвитком, формуванням знань, умінь і навичок та реалізацією операційно-технічних можливостей дитини.

Перехід від одного етапу до іншого супроводжується кризами, тобто невідповідністю між рівнем досягнутого особистісного розвитку і операційно-технічними можливостями дитини. 3 роки і 11 років – це кризи відносин, за ними виникає орієнтація в людських відносинах. 1 рік і 7 років знаменуються кризами світогляду, які відкривають орієнтацію в світі речей.

Контрольні питання

1. У чому полягає специфіка психічного розвитку дитини ?
2. На основі яких критеріїв визначають вікові періоди розвитку ?
3. Що є умовами і рушійними силами психічного розвитку дитини ?

➡ Завдання для самостійної домашньої роботи

1. Запропонуйте шляхи використання теоретичних відомостей цієї теми для практичної і дослідницької роботи з дітьми.
2. Використовуючи матеріали періодичних видань, наведіть приклади впливу екологічних умов на психічний розвиток дитини.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ (до модулів 1, 2)

I. Виберіть відповідь, яка правильно доповнює речення

- 1.1. Умовами психічного розвитку дитини є
- а) внутрішні протиріччя між виникаючими у дитини новими потребами та досягнутим рівнем оволодіння засобами задоволення цих потреб;
 - б) соціальне середовище і індивідуальні органічні особливості дитини;
 - в) навчання і виховання;
 - г) соціальна ситуація розвитку і провідна діяльність;
 - д) основні психологічні новоутворення та вікові кризи.
- 1.2. Метод психологічного дослідження, який передбачає простеження динаміки психічної діяльності людини як результату активного впливу експериментатора, – це
- а) референтометрія;
 - б) лонгітюдний метод;
 - в) формувальний експеримент;
 - г) лабораторний експеримент;
 - д) метод тестів.
- 1.3. Період дошкільного дитинства –
- а) 3 – 5 р.;
 - б) 2 – 5 р.;
 - в) 3 – 6 р.;
 - г) 4 – 6 р.;
 - д) 1 – 4 р.
- 1.4. Молодший шкільний вік –
- а) 6 – 8 р.;
 - б) 6 – 12 р.;
 - в) 7 – 9 р.;
 - г) 6 – 10 р.;
 - д) 7 – 12 р.
- 1.5. Підлітковий вік –
- а) 10 – 11 р. до 14 – 15 р.;
 - б) 10 – 16 р.;
 - в) 10 – 11 р. до 15 – 16 р.;
 - г) 9 – 10 р. до 14 – 15 р.;
 - д) 9 – 15 р.

- 1.6. На думку Л. С. Виготського, рушійною силою психічного розвитку дитини є
- а) соціальне середовище;
 - б) спадковість;
 - в) провідна діяльність;
 - г) навчання;
 - д) вікова криза.
- 1.7. Процес і результат засвоєння та подальшого активного відтворення індивідом соціального досвіду, у перебігу якого він стає особистістю, – це
- а) індивідуалізація;
 - б) соціалізація;
 - в) адаптація;
 - г) інтеграція;
 - д) екстеріоризація.
- 1.8. Розвиваючи ідеї Л. С. Виготського, Д. Б. Ельконін запропонував розглядати кожен психологічний вік на підставі таких основних критеріїв, як
- а) соціальна ситуація розвитку, провідний вид діяльності, основні новоутворення розвитку, вікові кризи;
 - б) процес інтеграції в різних соціальних групах;
 - в) розвиток кісткових тканин;
 - г) особливості сексуального розвитку;
 - д) ступені системи виховання і навчання.
- 1.9. Закон розвитку вищих психічних функцій (Л. С. Виготського):
- а) вищі психічні функції виникають спочатку як форма колективної поведінки дитини, як форма співробітництва між людьми (інтерпсихічні), і тільки потім стають індивідуальними (інтрапсихічними) функціями самої дитини;
 - б) розвиток психіки є ланцюжком якісних змін; процес, в якому ускладнення і кількісні зміни психічних функцій переходять в якісні, суттєві і призводять до стрибкоподібних якісних новоутворень;
 - в) кожна сторона в психіці дитини має свій оптимальний період розвитку;
 - г) дитячий розвиток відбувається нерівномірно в часі;
 - д) джерелом розвитку вищих психічних функцій є середовище.
- 1.10. Видатний український психолог Г. С. Костюк вважав, що рушійними силами психічного розвитку дитини є
- а) внутрішні суперечності між новими потребами, які виникають у дитини, та досягнутим рівнем оволодіння засобами задоволення цих потреб;

- б) навчання і виховання;
- в) спадковість і виховання;
- г) система відносин, в якій знаходиться дитина, та її орієнтація в них;
- д) відстань між рівнем актуального (що дитина може зробити сама) і потенційного (що дитина може зробити за допомогою дорослого) розвитку дитини.

1.11. Л. С. Виготський встановив, що кожна сторона в психіці дитини має свій оптимальний період розвитку. Цей закон психічного розвитку дитини називається

- а) законом розвитку вищих психічних функцій;
- б) законом нерівномірності дитячого розвитку;
- в) законом метаморфози в дитячому розвитку;
- г) законом рекапітуляції;
- д) законом періодичності різних типів діяльності.

1.12. Метод психологічного дослідження; метод тривалого, планомірного, цілеспрямованого опису психічних особливостей людини, які проявляються в її діяльності та поведінці, на основі їх безпосереднього сприймання, – це

- а) метод бесіди;
- б) метод тестів;
- в) формувальний експеримент;
- г) спостереження;
- д) лабораторний експеримент.

1.13. Метод психологічного дослідження, який передбачає багаторазове обстеження одних і тих самих осіб протягом тривалого відрізка часу (іноді десятками років), – це

- а) метод тестів;
- б) лонгітюдний метод;
- в) лабораторний експеримент;
- г) констатувальний експеримент;
- д) референтометрія.

1.14. На думку Л. С. Виготського, критерієм в діагностиці розумового розвитку дитини і показником індивідуальних відмінностей дітей є

- а) рівень актуального розвитку;
- б) провідний вид діяльності;
- в) соціальна ситуація розвитку;
- г) зона найближчого розвитку;
- д) сформованість узагальнених прийомів розумової діяльності.

II. Зазначте правильну відповідність.

Відповідь дайте у вигляді комбінації цифр і букв.

2.1.

1. Людина як одинична природна істота, представник виду Homo Sapiens.	а) Особистість.
2. Системна соціальна якість, якої набуває людина у предметній діяльності та спілкуванні, що характеризує рівень і якість вияву в неї суспільних відносин.	б) Індивід.
в) Індивідуальність.

2.2. Зазначте правильну відповідність провідної діяльності певному віковому періоду.

1. Ранній вік.	а) Учбова діяльність.
2. Дошкільний вік.	б) Спілкування з однолітками.
3. Молодший шкільний вік.	в) Предметна діяльність.
4. Підлітковий вік.	г) Учбово-професійна діяльність.
5. Ранній юнацький вік.	д) Гра.
е) Емоційне-безпосереднє спілкування дитини і матері.

2.3.

1. Період немовляти.	а) 2, 3-й роки життя.
2. Ранній вік.	б) 4 – 6-й роки.
3. Дошкільний вік.	в) 0 – 1 рік життя.
4. Молодший шкільний вік.	г) з 10 – 11 до 14 – 15 р.
5. Підлітковий вік.	д) 6 – 10 р.
6. Ранній юнацький вік.	е) 14 – 19 р.
ж) 15 – 17 р.

2.4.

1. Відстань між рівнем актуального (що дитина може зробити сама) і потенційного (що дитина може зробити за допомогою дорослого) розвитку дитини.	а) Рівень актуального розвитку.
б) Зона найближчого розвитку.
2. Рівень розвитку психічних функцій дитини, який характеризує успіхи її розвитку на вчорашній день (за Л. С. Виготським).	в) Соціальна ситуація розвитку.

2.5.

1. Інтеріоризація. а) Процес переходу внутрішніх, психічних дій у зовнішні, предметні.
2. Соціалізація. б) Процес переходу зовнішніх, предметних дій у внутрішні, мислені; ідеальний план вироблення людиною відповідних психічних структур.
3. Екстеріоризація.
4. Індивідуалізація.

III. Замість крапок вставити пропущені слова

- 3.1. Вікова психологія є галуззю ... науки про індивідуальний ... людської психіки в процесі
- 3.2. Предметом вікової психології є дослідження закономірностей ... розвитку людини на різних ... її індивідуального життя.
- 3.3. Предметом вікової психології є вікова ... психіки людини.
- 3.4. Рушійною силою психічного розвитку, на думку Л. С. Виготського, є
- 3.5. Діяльність, яка є показником психологічного віку дитини і характеризується тим, що в ній виникають і диференціюються інші види діяльності, перебудовуються основні психічні ... і відбуваються зміни психологічних особливостей особистості на даній стадії розвитку, –
- 3.6. Соціальна ситуація розвитку – це та система ... , в якій знаходиться дитина, та її ... в них.
- 3.7. Природний експеримент вперше був запропонований в ... (якому?) році ... (ким?) .
- 3.8. Метод опосередкованого емпіричного вивчення людини через аналіз, інтерпретацію матеріальних та ідеальних продуктів діяльності –
- 3.9. Розвиток, перш за все, характеризується ... (якими ?) змінами, появою ... , нових механізмів, процесів, структур.
- 3.10. Вищі психічні функції спочатку виникають як форма ... поведінки, форма ... з іншими людьми, і тільки потім стають ... (якими?) функціями самої дитини.
- 3.11. Ознаками вищих психічних функцій є ... , усвідомлюваність, ... , системність; вони ... протягом життя в результаті оволодіння спеціальними знаряддями, засобами, які створені в ході історичного розвитку суспільства.
- 3.12. Л. С. Виготський вважає, що джерелом розвитку вищих психічних функцій є

Тема 3. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПЕРІОДУ НЕМОВЛЯТИ І РАНЬОГО ВІКУ

■► **Мета заняття:** проаналізувати особливості психічного розвитку немовляти і особливості психічного розвитку в ранньому віці.

!Основні поняття: комплекс позбавлення; безпосереднє емоційне спілкування дитини і матері; автономне, ситуативне мовлення; криза першого року життя; ситуативність поведінки; предметна діяльність; криза трьох років; негативізм, впертість, непокірність, свавілля, знецінення дорослих, протест-бунт, деспотизм; феномен "Я сам"; мимовільна увага, мимовільна пам'ять, наочно-дійове мислення.

Основні ідеї

Соціальна ситуація розвитку в періоді немовляти: ситуація емоційної єдності матері та дитини (ситуація "Ми"). Провідна діяльність немовляти – безпосереднє емоційне спілкування дитини і матері.

Соціальна ситуація розвитку в ранньому дитинстві: "дитина – ПРЕДМЕТ – дорослий". Провідна діяльність у ранньому дитинстві – предметна діяльність.

Загальна характеристика психічного розвитку в ранньому віці

Ранній вік – період розвитку дитини від 1 до 3 років, який характеризується помітними анатомо-фізіологічними і психічними змінами. Вдосконалюються органи чуття, м'язова, кісткова та центральна нервова системи. Нервові шляхи покриваються мієліновою оболонкою, що прискорює утворення тимчасових нервових зв'язків, диференціюються клітинні елементи мозкової кори. Спостерігаються зміни в індивідуальному розвитку: формування ходьби і рухів рук, оволодіння мовою, розвиток ситуативно-ділового спілкування з дорослими і ровесниками, пізнавальних, емоційних і вольових процесів. Особливість психічних процесів у ранньому віці полягає в їх залежності від наочної ситуації і функціонуванні в єдності з практичними діями.

Провідною стає предметна діяльність, у процесі якої дитина під керівництвом дорослого оволодіває виробленими людством способами користування предметами. Оволодіння діями з предметами позитивно впливає на інтелектуальний розвиток дитини. На третьому році життя наслідувальна гра поступово переростає у рольову гру. Ранній вік є сензитивним для розвитку мови, яку дитина починає розуміти вже наприкінці першого року життя. На другому році вона розуміє назви

предметів і зміст мови, спрямованої на виконання певних практичних дій. На третьому році дитина оволодіває граматичною структурою мови. З розвитком самосвідомості у її мовленні з'являється займенник "Я". Дитина прагне до активної самостійної діяльності, що не узгоджується з обмеженнями дорослих. Це стає причиною непорозумінь, що переростають у гостру кризу взаємин – "кризу трьох років". Якщо дорослі вчасно помічають зміни в поведінці дитини, заохочують її до активності й самостійності і підтримують її прагнення до цього, кризові явища є недовготривалими. У дошкільному віці "криза трьох років" розв'язується переведенням дитини до ігрової діяльності.

Питання для обговорення

1. Особливості психічного розвитку немовляти (0–1 рік життя).
2. Соціальна ситуація розвитку в ранньому дитинстві (1–3 р.) та її характеристика.
3. Загальна характеристика психічного розвитку в ранньому віці.
4. Предметна діяльність як провідний вид діяльності раннього віку.
5. Криза 3-х років та її характеристика.

Основна література

1. Вікова психологія / [за ред. Г. С. Костюка]. – К. : Рад. шк., 1976. – 269 с.
2. Вікова і педагогічна психологія : Навчальний посібник / [О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, С. О. Ставицька та ін.] – К. : Каравела, 2006. – С. 76—93.
3. Кулагина И. Ю. Возрастная психология (Развитие ребенка от рождения до 17 лет) : Учебное пособие / И. Ю. Кулагина. – М. : Изд-во УРАО, 1998. – С. 58—81.
4. Мухина В. С. Возрастная психология : феноменология развития, детство, отрочество: Учебник / В. С. Мухина. – М. : Академия, 2000. – 456 с.
5. Обухова Л. Ф. Возрастная психология. Учебное пособие / Л. Ф. Обухова. – М. : Педагогическое общество России. – 1999. – С. 234—280.
6. Савчин М. В. Вікова психологія : Навчальний посібник / М. В. Савчин, Л. П. Василенко. – К. : Академвидав, 2005. — С. 124—141.

Додаткова література: [1], [2], [25], [46], [49].

Теми рефератів і доповідей

1. Загальні тенденції пренатального розвитку.
2. Особливості розвитку новонародженого.
3. Особливості психічного розвитку немовляти.
4. Криза трьох років.

ЛЕКЦІЯ № 3

Тема: Психологічні особливості раннього віку

План лекції

1. Соціальна ситуація розвитку в ранньому віці (1- 3 рік життя).
2. Провідний вид діяльності в ранньому віці.
3. Розвиток психічних функцій в ранньому віці.
4. Криза трьох років та її характеристика.

1. Соціальна ситуація розвитку в ранньому віці

Новоутворення, які виникають в кінці першого року життя, викликають побудову нової соціальної ситуації розвитку. Це ситуація сумісної діяльності з дорослою людиною. **Зміст цієї сумісної діяльності – засвоєння суспільно вироблених способів вживання предметів, які відкрились дитині і стали її світом. Соціальна ситуація розвитку в ранньому віці така: "дитина – ПРЕДМЕТ – дорослий".**

Соціальна ситуація сумісної діяльності дитини і дорослого має в собі **суперечність. У цій ситуації спосіб дії з предметом, зразок дії належить дорослому, а дитина в той же час повинна виконувати індивідуальні дії.** Ця суперечність вирішується в новому типі діяльності, який зароджується в період раннього віку. Це предметна діяльність, спрямована на засвоєння суспільно вироблених способів дій з предметами.

2. Провідний вид діяльності в ранньому віці

Провідним видом діяльності в ранньому віці є **предметна діяльність, спрямована на засвоєння суспільно вироблених способів дій з предметами.** Перш за все, вона предметна, тому що мотив діяльності заключається в самому предметі, в способі його вживання. Спілкування в цьому віці стає формою організації предметної діяльності. Спілкування тут виступає як засіб здійснення предметної діяльності, як знаряддя для оволодіння суспільними способами вживання предметів. Предметний світ, який оточує дитину, – меблі, одяг, посуд, іграшки – це предмети, які мають певне призначення в житті людини. Фіксований зміст предмета сам по собі не дається дитині. Функціональні властивості предметів відкриваються дитині через виховний і навчальний вплив дорослих. Дитина другого року

життя активно засвоює дії з такими предметами-знаряддями, як чашка, ложка, совок тощо.

3. Розвиток психічних функцій в ранньому віці

Предметна діяльність має вирішальний вплив на розвиток початкових форм мислення. Мислення дитини в ранньому віці має **наочно-дійовий** характер. Дитина вчиться виділяти предмет як об'єкт діяльності, переміщує його в просторі, діє кількома предметами відносно один одного. Практична предметна діяльність дітей є важливим етапом переходу від практичного опосередкування до розумового. У процесі виконання дій з предметами і називання дій словами формуються мисленнєві операції дитини. Найважливішу роль серед них відіграє узагальнення.

Відокремлюючи дії від предметів і узагальнюючи їх, порівнюючи свої дії з діями інших людей, діти починають усвідомлювати їх як власні дії, ними самими спричинені, що виражається в появі на 3-му році життя займенника першої особи однини – "Я" замість "він", "вона", як говорила про себе дитина раніше. Так виникає особиста дія, пов'язана з виразною тенденцією до самостійності, що виявляється у постійних заявах і вимогах дитини "Я сама !"

Значним досягненням цього віку є оволодіння мовою. Інтенсивний розвиток мови в ранньому віці свідчить про це, що мову, на думку Д. Б. Ельконіна, слід розглядати не як функцію, а як особливий предмет, яким дитина опановує точно так, як опановує іншими знаряддями (ложкою, олівцем тощо).

Вік від одного до трьох років – це **стадія сензитивності** (особливої чутливості, сприйнятливості) дитини до мовних впливів (Л. С. Виготський). До трьох років дитина вже засвоює всі основні звуки мови. Найбільш важливою зміною в мові дитини є те, що слово набуває предметного значення.

У ранньому віці швидко росте *пасивний словник* – кількість слів, що розуміє дитина. Дворічна дитина розуміє всі слова, якими користуються дорослі. У цьому віці вона починає розуміти пояснення дорослого (інструкції) стосовно сумісних дій. Дуже швидко розвивається і *активний словник*, та все ж таки він відстає від пасивного. На початку другого року життя в активній мові дитини є 10–12 слів, в два роки – близько 300 слів, в три роки словник складає 1200 – 1500 слів. Основною частиною активного словника дитини є іменники (до 60 %), дієслова (25–27 %) і прикметники (близько 10 – 12 %).

Як вказував Л. С. Виготський, мова дитини перетворюється із засобу спілкування у засіб впливу дитини і на власну поведінку. Це спостерігається ближче до третього року її життя. На третьому році життя

в мовленні дитини з'являються категорії предметності, дії, якості, означення.

У дітей другого року життя спостерігається зародження ігрової діяльності. Діти виконують з предметами дії, які виконують дорослі.

Дитина раннього віку дуже емоційна. Емоції не стійкі: сміх змінюється плачем, після сліз знову радість. Дитину легко відволікти від негативних емоцій, показавши цікавий предмет. У ранньому віці починають формуватися моральні почуття. Це відбувається в тих випадках, коли дорослі привчають малюка рахуватися з іншими людьми. Наприклад: "Тихіше, мама втомилася, вона спить" і таке інше.

Дітям раннього віку притаманне переживання такого почуття як самолюбство. Це почуття формується під провідним впливом людських відносин, в які змалку включається дитина. Особливо важливу роль у його становленні відіграють оцінні відносини – схвалення, подяка, гнів, нарікання тощо. Під їх впливом формується оцінка дитиною своїх дій, вчинків і себе самої, своїх якостей. Вона складається як відображення оцінок навколишніх людей і є формою прояву моральної самосвідомості (П. Р. Чамата).

У процесі спілкування з дорослими на другому році життя у дитини формується емоційна реакція на схвалення (Р. Х. Шакуров). Зародження емоційної реакції на похвалу створює внутрішні умови для розвитку самооцінки, самолюбства, для формування стійкого позитивно-емоційного ставлення дитини до себе і своїх якостей.

Уже в ранньому віці починають складатися **передумови волі** (В. К. Котирло). Найбільшу спонукальну силу для довільних дій дитини має показ-демонстрація дій, опосередкована прямим заохоченням до активного їх наслідування і відтворення.

Розвиток емоційно-вольової сфери дитини тісно пов'язаний із зароджуваною в цей час самосвідомістю.

Американські психологи провели такий експеримент: дітей підводили до дзеркала, потім непомітно доторкувались до носа кожної дитини, залишаючи на ньому маленьку пляму червоної фарби. Знову подивившись у дзеркало, діти до двох років ніяк не реагували на свої брудні носи, не відносячи до себе червоні плями, які бачили в дзеркалі. Більшість дітей, побачивши своє відображення, доторкувались пальцями до носа, – відповідно, впізнаючи себе.

Впізнавання себе – найпростіша, первинна форма самосвідомості. Новий етап у розвитку самосвідомості, коли дитина починає себе називати спочатку по імені, в третій особі: "Вова", "Ната". Потім, в три роки, з'являється займенник "Я". У цьому ж віці дитина нерідко заявляє "Я сама"

у тих випадках, коли дорослі роблять за неї те, що вона вже може сама зробити.

4. Криза трьох років та її характеристика.

Криза трьох років, на думку Д. Б. Ельконіна, – це криза соціальних стосунків, а будь-яка криза стосунків є кризою виділення свого "Я".

Ця криза вперше була розкрита в роботі Ельзи Келер "Про особистість трирічної дитини". Вона виділила симптоми цієї кризи.

1. Негативізм. Це негативна реакція, пов'язана із стосунками однієї людини з іншою. Дитина відмовляється взагалі підкоритися певним вимогам дорослих. Головний мотив дії – зробити навпаки, прямо протилежне тому, що йому запропонували.

2. Вередливість. Це реакція на власне рішення. Вередливість полягає в тому, що людина настоює на своїй вимозі, на своєму рішенні. Тут відбувається виділення особистості і висувається вимога, щоб з цією особистістю рахувалися. Впертість не слід змішувати з наполегливістю, завдяки якій дитина досягає бажаного.

3. Гонорливість. Близька до негативізму та вередливості, але має свої особливості. Це протест проти порядків, які існують вдома. Вона спрямована не проти конкретного дорослого, а проти системи стосунків, які склалися в сім'ї, норм виховання. Дитина настоює на своїх бажаннях і незадоволена всім, що їй пропонують і роблять інші.

4. Свавілья. Прагнення до емансипації від дорослого. Яскраво проявляється тенденція до самостійності: дитина хоче робити і вирішувати все сама. Під час кризи гіпертрофована тенденція до самостійності призводить до свавілья, вона часто неадекватна можливостям дитини і викликає додаткові конфлікти з дорослими.

5. Знецінювання. Це характеристика всіх наступних перехідних періодів. Що ж знецінюється в очах дитини трьох років? Йде знецінення старих правил поведінки. Дитина може почати сваритися, кинути або поламати улюблену іграшку і таке інше.

6. Протест-бунт. Він проявляється в частих суперечках з батьками. "Вся поведінка дитини набуває рис протесту, нібито дитина знаходиться в стані війни з навколишніми, в постійному конфлікті з ними", – писав Л. С. Виготський.

7. Деспотизм. У сім'ї з однією дитиною може з'явитися деспотизм. Дитина жорстоко проявляє свою владу на оточуючими її дорослими, диктує, що вона буде їсти, що не буде, може мама йти додому чи ні і таке інше.

Криза трьох років являє собою значну зміну взаємовідносин, які існували до цього часу між дитиною і дорослим. У кінці раннього віку виникає тенденція до самостійної діяльності, яка знаменує собою те, що дорослі більше не закриті для дитини предметом і способом дій з нею, а нібито вперше розкриваються перед нею, виступають як носії зразків дій і відносин в навколишньому світі.

Центральним новоутворенням раннього віку є феномен "Я сам", який означає не тільки виникнення зовні помітної самостійності, але й одночасне відділення дитини від дорослої людини. Світ дитячого життя із світу обмеженого предметами, перетворюється в світ дорослих людей. Тенденція жити загальним життям з дорослим проходить через все дитинство; дитина відділяючись від дорослого, встановлює з ним більш глибокі стосунки, підкреслював Д. Б. Ельконін.

Контрольні питання

1. У чому сутність кризи новонародженості?
2. У чому полягає своєрідність соціальної ситуації розвитку немовляти?
3. У чому сутність кризи першого року життя ?
4. Які загальні особливості психічного розвитку дитини протягом першого року життя?
5. Які є симптоми "кризи трирічного віку"? В чому полягає психологічна сутність "кризи трирічного віку"?
6. Які основні психологічні новоутворення виникають у ранньому дитинстві?
7. Чому провідну діяльність раннього дитинства називають предметною?

▣▣▣➔ Завдання для самостійної домашньої роботи

1. Провести спостереження та описати особливості прояву кризи трьох років.
2. Дати характеристику розвитку дитини раннього віку, яка виховується в умовах дефіциту спілкування (за матеріалами публікацій або власними спостереженнями).

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

I. Виберіть відповідь, яка правильно доповнює речення

- 1.1. Соціальна ситуація розвитку в період немовляти призводить до виникнення нового виду діяльності –
- а) спілкування з однолітками;
 - б) предметної діяльності;
 - в) сюжетно-рольової гри;
 - г) безпосереднього емоційного спілкування дитини і матері;
 - д) режисерської гри.
- 1.2. Показником того, що соціальна ситуація психічного розвитку немовляти вже склалася, є
- а) специфічна реакція усмішки дитини на обличчя матері;
 - б) виникнення акту хапання;
 - в) поява одного з основних новоутворень – ходьби;
 - г) розуміння слів дорослого;
 - д) розвиток голосових реакцій дитини.
- 1.3. Слухове зосередження з'являється
- а) на 1-му тижні життя;
 - б) на 2 – 3-му тижні життя;
 - в) на 3 – 5-му тижні життя;
 - г) в 2 – 3 місяці;
 - д) в 3 – 4 місяці.
- 1.4. Зорове зосередження з'являється
- а) на 1-му тижні життя;
 - б) на 2 – 3-му тижні життя;
 - в) на 3 – 5-му тижні життя;
 - г) в 2 – 3 місяці;
 - д) в 3 – 4 місяці.
- 1.5. Справжня революція в розвитку дитини першого року життя; новоутворення, яке виникає в 5 – 6 місяців, – це
- а) розвиток предметної діяльності;
 - б) поява комплексу поживлення;
 - в) розвиток голосових реакцій дитини;
 - г) виникнення акту хапання;
 - д) розуміння слів дорослого.
- 1.6. Одне із основних психологічних новоутворень немовляти, яке виникає у 9 місяців (початок кризи 1-го року) і знаменує собою розрив старої ситуації розвитку, –
- а) комплекс поживлення;
 - б) безпосереднє емоційне спілкування дитини і матері;
 - в) розвиток предметної діяльності;

- г) ходьба;
 - д) розвиток голосових реакцій дитини.
- 1.7. Провідним видом діяльності дітей раннього віку є
- а) образно-рольова гра;
 - б) спілкування з однолітками;
 - в) предметна діяльність;
 - г) безпосереднє емоційне спілкування дитини і матері;
 - д) сюжетно-рольова гра.
- 1.8. Активний словник дитини в два роки складає
- а) близько 10 – 12 слів;
 - б) близько 300 слів;
 - в) 1200 – 1500 слів;
 - г) близько 100 слів;
 - д) 700 – 800 слів.
- 1.9. Активний словник дитини в три роки складає
- а) 600 – 700 слів;
 - б) близько 300 слів;
 - в) 1200 – 1500 слів;
 - г) близько 100 слів;
 - д) 120 – 150 слів.
- 1.10. У ранньому віці домінує така психічна функція, як
- а) мислення;
 - б) пам'ять;
 - в) увага;
 - г) уява;
 - д) сприймання.
- 1.11. У ранньому віці мислення є
- а) наочно-образним;
 - б) словесно-логічним;
 - в) наочно-дійовим.
- 1.12. Одним з основних психологічних новоутворень віку немовляти є
- а) феномен "Я – сам";
 - б) розвиток предметної діяльності;
 - в) поява першого слова;
 - г) режисерська гра;
 - д) виникнення первинної форми самосвідомості.
- 1.13. Одним з основних психологічних новоутворень раннього віку є
- а) оволодіння мовою;
 - б) комплекс позбавлення;
 - в) сюжетно-рольова гра;
 - г) акт хапання;
 - д) наочно-образне мислення.

II. Зазначте правильну відповідність.

Відповідь дайте у вигляді комбінації цифр і букв

2.1.

1. Період немовляти.

а) 0 – 1 рік життя.

2. Ранній вік.

б) 0 – 2 міс. життя.

в) 2 – 3-й роки життя.

III. Замість крапок вставити пропущені слова

3.1. Проміжний період між утробним (пренатальним) та позаутробним (постнатальним) способом життя – криза

3.2. Емоційно-позитивна реакція, яка виникає наприкінці другого місяця життя; важливе новоутворення періоду новонародженості, поява якого є психологічним критерієм кінця кризи новонародженості, –

3.3. Фізіологічним критерієм кінця новонародженості є поява зорового і

3.4. Соціальну ситуацію розвитку немовляти, соціальну ситуацію зв'язку дитини з дорослим Л. С. Виготський назвав соціальною ситуацією

3.5. Провідним видом діяльності дитини в період немовляти є

3.6. Провідним видом діяльності дитини в ранньому віці є

3.7. Перший підперіод віку немовляти (до 5 – 6 місяців) характеризується тим, що йде надзвичайно інтенсивний розвиток ... (яких ?) систем.

3.8. II-й підперіод віку немовляти зв'язаний з виникненням акту ... – першої організованої, спрямованої дії.

3.9. Мова дитини першого року життя ..., ситуативна, емоційно забарвлена.

3.10. Соціальна ситуація розвитку в ранньому віці така: "дитина – ... – ...".

3.11. Зміст соціальної ситуації розвитку в ранньому віці – засвоєння суспільно вироблених способів дій з

3.12. Найпростіша, первинна форма самосвідомості, яка зароджується в ранньому віці (приблизно в два роки), –

3.13. Негативізм, впертість, ... , свавілля, ... , протест-бунт, деспотизм – це симптоми кризи

3.14. Криза трьох років – це криза соціальних ... , криза виділення свого (Д. Б. Ельконін).

3.15. Феномен "Я сам" означає не тільки виникнення зовні помітної самостійності, але й одночасне відділення дитини від ... (кого?).

Тема 4. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

■► **Мета заняття:** проаналізувати психологічні особливості дошкільного віку.

! Основні поняття: режисерська гра, сюжетно-рольова гра, гра з правилами; ігрова роль, зміст гри, сюжет; криза семи років; психологічна готовність дитини до шкільного навчання; здатність до заміщення одних предметів іншими; супідрядність, ієрархія мотивів; довільність поведінки; наочно-образне мислення.

Основні ідеї

Соціальна ситуація розвитку в дошкільному віці: " дитина – дорослий (узагальнений дорослий як носій суспільних функцій) "; пізнання світу людських стосунків.

Провідна діяльність – гра (сюжетно-рольова гра).

Загальна характеристика психічного розвитку в дошкільному віці

Дошкільний вік – етап психічного розвитку дитини від 3 до 6 / 7 років. У ньому виокремлюють такі періоди: молодший (від 3 до 4 років), середній (від 4 до 5 років) і старший (від 5 до 6 / 7 років). Характеризується інтенсивним розвитком потреб дитини. Серед них найважливішими є: потреба в спілкуванні, за допомогою якої засвоюється соціальний досвід; потреба в зовнішніх враженнях, через яку формуються пізнавальні здібності; потреба в рухах, що зумовлює оволодіння цілою системою різноманітних навичок і вмінь. Провідною діяльністю в дошкільному віці стає сюжетно-рольова гра, в якій створюються найсприятливіші умови для психічного розвитку дитини. У молодшому дошкільному віці основним змістом гри є відтворення предметних дій, спрямованих на партнера і розвиток сюжету. У середньому дошкільному віці дитина в грі відтворює відносини між людьми, виконує дії відповідно до обраної ролі. У старшому дошкільному віці розвиваються ігри за правилами, в яких дитина виконує дії, передбачені обраною роллю і встановленими правилами гри. Важливу роль у формуванні особистості дошкільника відіграє спілкування з дорослими і з ровесниками. Велика кількість запитань, які ставлять дошкільники, і відповіді дорослих стають основою для розширення знань про навколишній світ. Дитина активно намагається обговорювати з дорослими власні вчинки і вчинки інших дітей з позиції морально-етичних норм.

Спілкуючись під час гри з іншими дітьми, дитина набуває досвіду співробітництва, взаємодопомоги, навчається керувати іншими і своєю поведінкою відповідно до ситуації. Поведінка стає менш імпульсивною і підпорядковується певним уявленням. Дошкільник починає регулювати її за певним зразком. Під впливом гри інтенсивно розвиваються уява і наочно-образне мислення, що розширює і збагачує зміст спілкування з ровесниками. З п'ятирічного віку у дітей з'являються ознаки довільності у психічних процесах пам'яті, уяви, сприймання, уваги, що створює основу для успішного майбутнього навчання. Від самообслуговування дошкільник переходить до виконання певних простих трудових обов'язків. У процесі гри поступово формується психологічна готовність дитини до шкільного навчання.

Питання для обговорення

1. Соціальна ситуація розвитку в дошкільному віці.
2. Розвиток особистості в дошкільному віці.
3. Гра як провідна діяльність дошкільного віку та її характеристика.
4. Розвиток психічних функцій в дошкільному дитинстві.
5. Психологічні механізми виховання в дошкільному віці.
6. Криза 7 року і проблема психологічної готовності дитини до шкільного навчання.

Основна література

1. Вікова і педагогічна психологія : Навчальний посібник / [О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, С. О. Ставицька та ін.] – К. : Каравела, 2006. – С. 93—101.
2. Кулагина И. Ю. Возрастная психология (Развитие ребенка от рождения до 17 лет) : Учебное пособие / И. Ю. Кулагина. – М. : Изд-во УРАО, 1998. – С. 82—119.
3. Мухина В. С. Возрастная психология : феноменология развития, детство, отрочество: Учебник / В. С. Мухина. – М. : Академия, 2000. – 456 с.
4. Обухова Л. Ф. Возрастная психология. Учебное пособие / Л. Ф. Обухова. – М. : Педагогическое общество России. – 1999. – С. 281—319.
5. Савчин М. В. Вікова психологія : Навчальний посібник / М. В. Савчин, Л. П. Василенко. – К. : Академвидав, 2005. – С. 141—164.

Додаткова література: [1], [2], [16], [25], [30], [32], [33], [43], [49], [53].

Теми рефератів і доповідей

1. Проблема психологічної готовності дитини до шкільного навчання.
2. Гра та її роль у психічному розвитку дитини.
3. Сприймання казки та її розвивальна роль.
4. Особливості навчання в дошкільному віці.

ЛЕКЦІЯ № 4

Тема: Психологічні особливості дошкільного віку

План лекції

1. Соціальна ситуація розвитку дошкільника.
2. Провідний вид діяльності в дошкільному віці.
3. Розвиток психічних функцій в дошкільному віці.
4. Розвиток особистості дошкільника.

1. Соціальна ситуація розвитку дошкільника

Рушійними силами розвитку психіки дошкільника є суперечності, які виникають у зв'язку з розвитком цілого ряду потреб дитини. Найважливіші з них: **потреба в спілкуванні, з допомогою якої засвоюється соціальний досвід; потреба в зовнішніх враженнях, в результаті чого відбувається розвиток пізнавальних процесів; потреба в рухах, яка призводить до оволодіння цілою системою різноманітних навичок та вмінь.**

Потреба в спілкуванні з дорослими та однолітками визначає становлення особистості дитини. Спілкування з дорослими розгортається на основі значної самостійності дошкільника. Провідним засобом спілкування у дошкільників є мова. Молодші дошкільники задають багато запитань. Вислуховуючи відповіді, дитина вимагає, щоб дорослий серйозно ставився до неї, як до партнера, товариша. Таке співробітництво дитини з дорослим отримало назву **пізнавального спілкування.**

У дошкільному віці виникає й інша форма спілкування – **особистісна**, яка характеризується тим, що дитина намагається обговорювати з дорослими поведінку і вчинки інших людей і своїх власних з погляду моральних норм. Особистісне спілкування найбільш ефективно підготовлює дитину до навчання в школі, де доведеться слухати дорослого, уважно вбирати в себе все те, що буде говорити вчитель.

Важливу роль у формуванні особистості дитини має потреба у спілкуванні з однолітками. Між дітьми можуть виникати найрізноманітніші форми взаємин.

Дитина дошкільного віку має велике бажання включитися в доросле життя, активно в ньому брати участь. За словами Д. Б. Ельконіна, дошкільний вік обертається як навколо свого центру, навколо дорослої людини, її функцій, її завдань. Дорослий виступає в узагальненій формі як **носій суспільних функцій в системі суспільних відносин** (дорослий – тато, лікар, шофер і т. ін.)

Суперечність цієї соціальної ситуації розвитку Д. Б. Ельконін бачить у тому, що дитина є членом суспільства, поза суспільством вона жити не може, основна її потреба – жити разом з оточуючими людьми, але це здійснити в сучасних історичних умовах неможливо: життя дитини проходить в умовах опосередкованого, а не прямого зв'язку зі світом.

Саме з цієї суперечності і народжується сюжетно-рольова гра – діяльність дітей, яка моделює життя дорослих.

2. Провідний вид діяльності в дошкільному віці

Учені розглядають гру як провідну діяльність дошкільника і визначають соціальну зумовленість її розвитку (Л. С. Виготський, Д. Б. Ельконін). **Гра** є соціальною за своїм походженням і змістом, вона є історичним утворенням, пов'язаним із розвитком суспільства, його культури. Гра – особлива форма життя дитини в суспільстві. Через гру дошкільники задовольняють свої потреби у спілкуванні з дорослими, у суспільному житті з ними.

Гра – це діяльність, у якій дитина спочатку емоційно, а потім інтелектуально засвоює всю систему людських взаємин. Сутність гри, як провідної діяльності, полягає в тому, що діти відображають в грі різні сторони життя, особливості діяльності дорослих, набувають і уточнюють свої знання про навколишній світ.

На рубежі раннього і дошкільного віку виникають перші види дитячих ігор. Це, перш за все, **режисерська гра**. За нею зразу ж з'являється **образно-рольова гра**. В ній дитина уявляє себе ким завгодно і відповідно діє. Саме режисерська та образно-рольова гра стають джерелом **сюжетно-рольової** гри, яка досягає своєї найбільш розвинутої форми в середньому дошкільному віці. Пізніше з неї виділяються **ігри з правилами** та інші види ігор. Слід відзначити, що виникнення нових видів ігор не значить відміну старих, уже освоєних, – всі вони зберігаються і продовжують удосконалюватися. В сюжетно-рольовій грі діти відтворюють безпосередньо людські ролі і взаємини. В **іграх з правилами** роль відходить на другий план і головним є чітке виконання правил гри; зазвичай тут з'являється мотив змагання, особистий або командний виграш. Це – більшість рухливих, спортивних ігор.

Гра має свою **структуру**.

1) **Сюжет** – та сфера дійсності, яка відтворюється в грі. Спочатку дитина обмежена рамками сім'ї і через це ігри її зв'язані в основному з сімейними, побутовими проблемами. Потім, засвоюючи нові сфери життя, вона починає виконувати більш складні сюжети – виробничі, військові і т. ін.

2) **Зміст** гри – ті моменти в діяльності і у взаєминах дорослих, які відтворюються дітьми.

3) Центральним компонентом в сюжетно-рольовій грі є **роль**, яку бере на себе дитина. В дитячій грі є всі професії, які є в навколишньому житті дорослих людей. Але важливим в рольовій грі є те, що взявши на себе

функцію дорослої людини, дитина відтворює її діяльність дуже узагальнено, в символічному вигляді.

4) Важливим компонентом гри є **ігрові дії**. Це дії, вільні від операційно-технічної сторони, це дії зі значеннями, вони мають образотворчий характер.

У дитячій грі відбувається перенесення значень з одного предмета на інший (уявна ситуація), тому, можливо, діти і віддають перевагу неоформленим предметам, за якими не закріплені ніякі дії.

5) Одним із компонентів у структурі гри є **правила**. В грі вперше виникає нова форма задоволення дитини – радість від того, що він діє так, як вимагають правила. Це ще й лінія розвитку довільності, яка має своє продовження в шкільному віці.

Гра весь час змінюється і на кінець дошкільного віку досягає високого рівня розвитку. Для першої стадії (3–5 років) характерно відтворення логіки реальних дій людей; змістом гри є **предметні дії**. На другій стадії (5–7 років) моделюються **реальні взаємини**, суспільна суть діяльності дорослої людини.

Гра – провідна діяльність в дошкільному віці, вона має значний вплив на психічний розвиток дитини. Гра сприяє розвитку мотиваційної сфери особистості дитини, сприяє її розумовому розвитку, а також розвитку творчої уяви, довільної пам'яті. Розвиваються довільність і цілеспрямованість дій, формуються допитливість, спостережливість.

3. Розвиток психічних функцій в дошкільному віці

Мова. У дошкільному дитинстві в основному завершується довгий і складний процес оволодіння мовою. До 7 років мова стає засобом спілкування і мислення дитини, а також предметом свідомого вивчення, оскільки при підготовці до школи починається навчання читанню і письму.

Розвивається звукова сторона мови. Молодші дошкільники починають усвідомлювати особливості своєї вимови. Інтенсивно росте словниковий склад мови. В 1,5 року дитина активно використовує близько 100 слів, в 3 роки – 1000 – 1100, в 6 років – 2500 – 3000 слів (дані наведені за В. Штерном). Розвивається граматичний склад мови. Дітьми засвоюються тонкі закономірності морфологічного порядку (побудова слова) та синтаксичного (побудова фрази). Дитина 3 – 5 років не просто активно володіє мовою – вона творчо засвоює мовну дійсність.

У дитини-дошкільника з'являється оригінальне словотворення, яке К. І. Чуковський описав у своїй чудовій книзі "Від 2 до 5". Наприклад, "Від м'ятних цукерок у роті сквознячок", "У лисого голова – босяком", "Чоловік стрекози – стрекозьол", "Давайте лопатить сніг".

Сенсорний розвиток. У дошкільному віці відбувається інтенсивний розвиток всіх пізнавальних процесів. Сенсорний розвиток – це удосконалення відчуттів, сприймання, наочних уявлень. У дітей знижуються пороги відчуттів. Підвищується гострота зору і кольоровідчування,

розвивається фонематичний та звуковисотний слух, значно зростає точність оцінок ваги предметів. У результаті сенсорного розвитку дитина оволодіває перцептивними діями, основна функція яких полягає в обстеженні об'єктів і вичлененні в них найхарактерніших властивостей. Дошкільники засвоюють сенсорні еталони, зокрема геометричні форми (квадрат, трикутник, коло) і кольори спектра. Ліплення, конструювання, малювання найбільше сприяють прискоренню сенсорного розвитку (Л. А. Венгер).

Мислення. Мислення в дошкільному віці розвивається *від наочно-дійового до наочно-образного*. Далі на основі образного мислення починає розвиватися образно-схематичне, яке є проміжним між наочно-образним і словесно-логічним мисленням. Образно-схематичне мислення дає змогу встановлювати зв'язки і співвідношення між предметами та їх властивостями.

Пам'ять. Протягом дошкільного віку відбувається розвиток пам'яті. *Пам'ять є домінуючою психічною функцією* в дошкільному віці. В молодшого дошкільника помітну роль у розвитку пам'яті відіграє впізнавання. В середньому та старшому дошкільному віці з'являються достатньо повні уявлення пам'яті. Продовжується інтенсивний розвиток образної пам'яті. (запам'ятовування предметів та їх зображення).

Розвивається довільна пам'ять. Довільне згадування передуює довільному запам'ятовуванню, розвиток довільної пам'яті починається з розвитку довільного відтворення.

Уява. Уява дитини починає розвиватися наприкінці другого, на початку третього року життя. Про наявність образів як результатів уяви можна судити по тому, що діти із задоволенням слухають невеликі розповіді, казки, співпереживають героям.

Розвитку відтворювальної (репродуктивної) і творчої (продуктивної) уяви дошкільників сприяють різні види продуктивної діяльності, такі як конструювання, ліплення, малювання. В дошкільному віці зростає довільність уяви.

4. Розвиток особистості дошкільника

У дошкільному віці виникають такі **особистісні новоутворення, як супідрядність мотивів, засвоєння моральних норм, формування довільної поведінки.**

Супідрядність мотивів полягає в тому, що діяльність і поведінка дошкільника не просто існують поряд, а вступають між собою у різні співвідношення. Це виявляється не тільки у факті так званої боротьби мотивів, а й у їх ієрархічній будові, тобто домінуванні одних і підпорядкуванні інших. Вивчення мотивів дітей дошкільного віку дало змогу встановити серед них дві великі групи: особисті та суспільно-значимі. У дітей молодшого і середнього шкільного віку переважають особисті мотиви. Вони найбільш виразно проявляються в спілкуванні з

дорослими. Дитина намагається отримати емоційну оцінку дорослого – схвалення, похвалу, ласку. Необхідність в такій оцінці у дітей настільки велика, що вони часто приписують собі позитивні якості.

Особисті мотиви проявляються в різноманітних видах діяльності і спрямовані на предмети діяльності. Наприклад, в ігровій діяльності дитина намагається забезпечити себе іграшками і атрибутами. Поступово в процесі сумісної діяльності дошкільників у дитини формуються і суспільно-значимі мотиви, що виражаються в формі бажання зробити щось для інших людей.

У дошкільному віці дитина починає керуватися в своїй поведінці **моральними нормами**. У неї формуються моральні уявлення та оцінки. Поступово формується потреба гордитися певними якостями, зберігати позитивну оцінку дорослих і тим задовольняти своє самолюбство. Самолюбство має і іншу сторону, що виявляється в переживанні сорому, ніяковості. Розвиток почуття сорому у дошкільників пов'язаний із зростанням їх морального досвіду й самосвідомості. (О. І. Кульчицька).

Дорослі навчають дітей способам виявляти співчуття, доброзичливість, товариськість, допомагаючи їм переборювати мовчазність, замкнутість, сором'язливість. Засвоєння дитиною норм та правил, уміння співвіднести свої вчинки з цими нормами поступово призводить до формування перших проявів **довільної поведінки**, тобто такої поведінки, для якої характерні неситуативність, стійкість, відповідність зовнішніх вчинків внутрішній позиції.

Процес формування довільної поведінки, що почався ще в середньому дошкільному віці, продовжується в старшому. У цьому віці дитина достатньо мірою знає свої можливості, сама ставить мету дії і знаходить засоби для її досягнення. У неї з'являється можливість планувати свої дії і проводити їх аналіз та самоконтроль.

Д. Б. Ельконін підкреслює, що протягом дошкільного віку дитина проходить величезний шлях розвитку – від відділення себе від дорослого ("Я-сам") до відкриття свого внутрішнього життя, самосвідомості.

Контрольні питання

1. Які основні психологічні новоутворення виникають у дошкільному віці?
2. У чому полягає роль гри як провідної діяльності дошкільного віку?
3. У чому полягає сутність психологічної готовності дитини до шкільного навчання?

► Завдання для самостійної домашньої роботи

1. Порівняйте особливості психічного розвитку дитини в ранньому віці та в дошкільному віці.

2. Проаналізуйте особливості розвитку пізнавальної сфери в дошкільному віці.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

I. Виберіть відповідь, яка правильно доповнює речення

- 1.1. Провідним видом діяльності в дошкільному віці є ...
- а) безпосереднє емоційне спілкування дитини і матері;
 - б) предметна діяльність;
 - в) спілкування з однолітками;
 - г) учбова діяльність;
 - д) гра.
- 1.2. Активний словник дитини в 6 років складає (за В. Штерном)
- а) 100 слів;
 - б) 200 – 300 слів;
 - в) 2500 – 3000 слів;
 - г) 1200 – 1500 слів;
 - д) 600 – 700 слів.
- 1.3. У дошкільному віці мислення розвивається
- а) від наочно-дійового до наочно-образного;
 - б) від наочно-образного до словесно-логічного;
 - в) від наочно-образного до наочно-дійового;
 - г) від репродуктивного до творчого;
 - д) від теоретичного до практичного.
- 1.4. Режисерська гра виникає
- а) в середньому дошкільному віці;
 - б) в старшому дошкільному віці;
 - в) на рубежі раннього і дошкільного віку;
 - г) в молодшому дошкільному віці;
 - д) в ранньому віці.
- 1.5. Сюжетно-рольова гра досягає своєї найбільш розвинутої форми
- а) в середньому дошкільному віці;
 - б) в ранньому віці;
 - в) в старшому дошкільному віці;
 - г) на рубежі раннього і дошкільного віку;
 - д) в молодшому дошкільному віці.
- 1.6. Сфера дійсності, яка відтворюється в грі, –
- а) роль;
 - б) ігрові правила;
 - в) зміст гри;
 - г) вид гри;

д) сюжет.

- 1.7. Одним з основних психологічних новоутворень дошкільного віку є
- а) формування довільної поведінки;
 - б) феномен "Я – сам";
 - в) формування учбової діяльності;
 - г) розвиток предметної діяльності;
 - д) автономна, ситуативна мова.
- 1.8. Ті моменти в діяльності і у взаєминах дорослих, які відтворюються дітьми в ході гри, складають
- а) сюжет гри;
 - б) зміст гри;
 - в) роль;
 - г) ігрові дії;
 - д) ігрові правила.
- 1.9. На думку Л. С. Виготського, в дошкільному віці домінує така психічна функція:
- а) сприймання;
 - б) мислення;
 - в) увага;
 - г) пам'ять;
 - д) увага.
- 1.10. Довільна пам'ять починає формуватися
- а) в ранньому віці;
 - б) в молодшому дошкільному віці;
 - в) в молодшому шкільному віці;
 - г) в середньому дошкільному віці;
 - д) в старшому дошкільному віці.
- 1.11. Діяльність, у процесі якої діти дошкільного віку беруть на себе ролі дорослих і в умовній формі відтворюють їхні дії та стосунки між ними, – це
- а) рольова гра;
 - б) гра за правилами;
 - в) режисерська гра;
 - г) дидактична гра;
 - д) процесуальна гра.

II. Зазначте правильну відповідність.

Відповідь дайте у вигляді комбінації цифр і букв.

2.1.

1. Період немовляти.	а) 4, 5, 6-й роки життя.
2. Ранній вік.	б) 0 – 1 рік життя.
3. Дошкільний вік.	в) 0 – 2 місяці життя.
	г) 2, 3-й роки життя.

III. Замість крапок вставити пропущені слова

- 3.1. Провідним видом діяльності в дошкільному віці є
- 3.2. Гра – це діяльність, у якій дитина спочатку емоційно, а потім ... засвоює всю систему людських
- 3.3. Гра – це особлива форма ... дійсності шляхом її ... , моделювання.
- 3.4. Гра – це діяльність, в якій діти виконують ролі ... (кого ?), відтворюючи в ігрових умовах їх життя та ... між ними.
- 3.5. У дошкільному віці виникає важливе особистісне новоутворення – ... мотивів.
- 3.6. У сюжетно-рольовій грі діти ... безпосередньо людські ... і
- 3.7. На першій стадії розвитку гри (3–5 років) змістом гри є предметні
- 3.8. На другій стадії розвитку гри (5–7 років) ... реальні ... між людьми; змістом гри є соціальні
- 3.9. У дошкільному віці в основному завершується довгий і складний процес оволодіння ... (чим?), яка стає засобом спілкування і мислення дитини, а також предметом свідомого вивчення.
- 3.10. У дошкільному віці сприймання втрачає свій афективний характер; сприймання стає осмисленим, цілеспрямованим і ... (яким ?).
- 3.11. У молодшому дошкільному віці переважає ... (яка?) пам'ять.
- 3.12. У середньому дошкільному віці починає формуватися ... (яка ?) пам'ять.
- 3.13. В основі симптомів кризи 7-го року – ... переживань.
- 3.14. Основні психологічні новоутворення дошкільного віку (за Д.Б. Ельконіним): виникнення першого схематичного абриса цілісного дитячого ... ; виникнення первинних етичних інстанцій; виникнення ... мотивів; виникнення ... (якої ?) поведінки; виникнення особистої свідомості.

- 3.15. Психологічна готовність дитини до шкільного навчання – це складне утворення, яке передбачає достатньо високий рівень розвитку ... (якої?) сфери особистості, а також інтелектуальної сфери і сфери довільності.
- 3.16. Виділяють два компоненти психологічної готовності дитини до шкільного навчання – ... і інтелектуальну готовність.
- 3.17. Психологічна готовність до шкільного навчання включає здатність дитини до прийняття нової "соціальної ... – положення школяра", здатність ... (що робити?) своєю поведінкою, своєю розумовою діяльністю; готовність до оволодіння провідною в молодшому шкільному віці діяльністю – ... (якою?).
- 3.18. Інтелектуальна готовність до шкільного навчання пов'язана з розвитком ... (яких?) процесів – здатністю узагальнювати, порівнювати об'єкти, класифікувати їх, виділяти ... (які ?) ознаки, визначати причинно-наслідкові зв'язки.

ТЕМА 5. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

■➔ **Мета заняття:** проаналізувати психологічні особливості молодшого шкільного віку.

! Основні поняття: учбова діяльність, учбова задача, учбові дії, мотиви учіння, пізнавальні мотиви, мотиви самовдосконалення, внутрішня позиція школяра, внутрішній план дій, рефлексія, самоконтроль і самооцінка, почуття компетентності, довільність психічних процесів, шкільна адаптація і дезадаптація, шкільна тривожність, неуспішність.

Основні ідеї

Соціальна ситуація розвитку в молодшому шкільному віці: внутрішня позиція учня як людини, яка вдосконалює саму себе. Виділення особливого типу відносин з дорослим: " дитина – дорослий – задача ".

Провідна діяльність в молодшому шкільному віці – учбова діяльність.

Загальна характеристика психічного розвитку в молодшому шкільному віці

Молодший шкільний вік – період психічного розвитку дитини з 6 / 7 до 10 / 11 років. Найважливішою подією цього періоду є зміна соціальної позиції дитини: дошкільник стає школярем, у нього поєднуються особливості дошкільного дитинства і молодшого школяра. Як у кожному перехідному періоді, в ньому закладені великі потенційні можливості для фізичного і психічного розвитку дитини. Провідною діяльністю стає учіння, основною метою якого є засвоєння наукових знань, формування навичок і вмінь та розвиток мислення. Формуються основні новоутворення: довільність психічних процесів і внутрішній план дій. Молодший школяр вчиться спрямовувати свою увагу на учбові завдання і утримувати її певний час. Поступово розвиваються вольові якості, і увага стає довільною. В учінні формуються прийоми довільного запам'ятовування і відтворення. Розв'язування учбових завдань вимагає не тільки вольових зусиль, а й усвідомлення мети дій, визначення умов і засобів їх виконання, тобто внутрішнього планування дій. У навчанні триває формування особистості молодшого школяра, значний вплив на що здійснює спілкування з учителем і ровесниками. Молодші школярі безвідмовно визнають авторитет учителя і наслідують його (погляди, манеру поведінки тощо). Дружба з ровесниками в цей період має ситуативний характер і є

нестійкою. Перебуваючи в колективі, молодший школяр навчається керувати своїми емоціями, вгамовувати імпульсивні дії, що зумовлює розвиток таких вольових якостей, як дисциплінованість, наполегливість та ін. Систематична оцінка діяльності учня вчителем, оцінювання його особистих якостей дорослими і ровесниками сприяє формуванню самосвідомості і самооцінки.

Питання для обговорення

1. Характеристика соціальної ситуації розвитку в молодшому шкільному віці.
2. Загальні психологічні особливості молодших школярів.
3. Учбова діяльність як провідна діяльність молодшого шкільного віку.
4. Розвиток пізнавальних психічних процесів у молодшому шкільному віці.
5. Формування особистості молодшого школяра.

Основна література

1. Вікова психологія / [за ред. Г. С. Костюка]. – К. : Рад. шк., 1976. – 269 с.
2. Вікова і педагогічна психологія : Навчальний посібник / [О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, С. О. Ставицька та ін.] – К. : Каравела, 2006. – С. 102—130.
3. Кулагина И. Ю. Возрастная психология (Развитие ребенка от рождения до 17 лет) : Учебное пособие / И. Ю. Кулагина. – М. : Изд-во УРАО, 1998. – С. 103—139.
4. Мухина В. С. Возрастная психология : феноменология развития, детство, отрочество: Учебник / В. С. Мухина. – М. : Академия, 2000. – 456 с.
5. Обухова Л. Ф. Возрастная психология. Учебное пособие / Л. Ф. Обухова. – М. : Педагогическое общество России. – 1999. – С. 320—336.
6. Савчин М. В. Вікова психологія : Навчальний посібник / М. В. Савчин, Л. П. Василенко. – К. : Академвидав, 2005. – С. 165—190.

Додаткова література: [1], [2], [4], [8], [9], [11], [13 - 15], [17], [19], [20], [23], [25], [30 - 34], [37], [46], [48], [50], [52], [53], [55].

Теми рефератів і доповідей

1. Основні категорії психологічних труднощів першокласників.
2. Формування мотивів учіння молодших школярів.
3. Формування самосвідомості молодших школярів.
4. Розвиток пізнавальних психічних процесів у молодшому шкільному віці.

ЛЕКЦІЯ № 5

Тема: Психологічні особливості молодшого шкільного віку

План лекції

1. Соціальна ситуація розвитку молодшого школяра і психологічна готовність до шкільного навчання.
2. Провідний вид діяльності в молодшому шкільному віці.
3. Психологічні новоутворення молодшого шкільного віку.
4. Розвиток психічних функцій в молодшому шкільному віці.
5. Розвиток особистості молодшого школяра.

1. Соціальна ситуація розвитку молодшого школяра і психологічна готовність до шкільного навчання.

Психологічна готовність до шкільного навчання – це складне утворення, до структури якого входить особистісна, інтелектуальна і соціально-психологічна готовність. Психологічна готовність включає здатність дитини до прийняття нової "соціальної позиції" – **позиції школяра**, здатність управляти своєю поведінкою, своєю розумовою діяльністю, певний світогляд, готовність до оволодіння провідною в молодшому шкільному віці діяльністю – учбовою (О. К. Любчук).

Початок шкільного навчання знаменує собою зміну способу життя людини. Дитина починає усвідомлювати, що вона виконує суспільно важливу діяльність – вчиться – і значущість цієї діяльності оцінюють люди, які оточують її.

У молодшому шкільному віці відбувається зміна провідної психічної саморегуляції від мимовільної до свідомо-вольової. Шкільне життя вимагає систематичного та обов'язкового виконання дитиною багатьох правил. Дотримання цих правил вимагає вміння регулювати свою поведінку, підпорядковувати довільну діяльність свідомо поставленим цілям.

Стосунки молодших школярів з однолітками регламентовані переважно нормами "дорослої" моралі, тобто успішністю у навчанні, виконанням вимог дорослих. Характерною ознакою взаємин молодших школярів є те, що їхня дружба заснована, як правило, на спільності зовнішніх життєвих обставин і випадкових інтересів (сидять за однією партою, живуть в одному будинку тощо).

Життя в школі пов'язане з особистістю вчителя. Стосунки школяра з учителем складаються тільки в процесі навчальної діяльності, є жорстко регламентованими організацією шкільного життя, а відповідно – більш діловими і стриманішими.

Становлення і розвиток особистості у молодшому шкільному віці охоплює такі фази, як адаптація (приспосовування до нових соціальних умов), індивідуалізація (вияв своїх індивідуальних можливостей і особливостей) та інтеграція (включення у групу ровесників). Фактором розвитку особистості молодшого школяра є не стільки навчальна діяльність, скільки ставлення дорослих до успішності, дисциплінованості, старанності дитини.

2. Провідний вид діяльності в молодшому шкільному віці.

У молодших школярів учбова діяльність стає провідною і набуває характерних особливостей.

Учбова діяльність суб'єкта має структуру, до якої входять такі компоненти: 1) мотивація, 2) учбові задачі, 3) учбові дії, 4) дії контролю, що переходять у самоконтроль, 5) дії оцінки, що переходять у самооцінку.

Мотивація є одним з важливих компонентів цієї діяльності. Вона є джерелом активності суб'єкта.

Мотив – це сукупність зовнішніх і внутрішніх умов, які викликають активність суб'єкта і визначають її спрямованість.

С. Занюк, посилаючись на класифікацію мотивів Л. І. Божович, залежно від зв'язку мотива зі змістом або процесом діяльності (внутрішні, зовнішні мотиви), міркує про класифікацію так:

1. Внутрішні мотиви. Мотиви, які пов'язані з процесом і змістом діяльності (коли до діяльності спонукає її процес і зміст, а не зовнішні чинники).

2. Зовнішні мотиви:

2.1. Широкі соціальні мотиви:

а) мотив обов'язку і відповідальності перед суспільством, групою, окремими людьми;

б) мотиви самовираження і самовдосконалення;

2.2. Вузкоособистісні мотиви:

а) прагнення отримати схвалення з боку інших людей;

б) прагнення отримати високий соціальний статус (престижна мотивація).

2.3. Мотиви уникнення неприємностей, котрі можуть виникати у випадку незадоволення вимог, очікувань або потреб інших людей.

А. К. Маркова виокремлює дві великі групи мотивів: **1) пізнавальні мотиви, 2) соціальні мотиви.** Першу групу мотивів можна розбити на декілька підгруп: 1) широкі пізнавальні мотиви, які полягають в орієнтації школярів на оволодіння новими знаннями; 2) навчально-пізнавальні, що полягають в орієнтації школярів на засвоєння способів добування знань; 3) мотиви самоосвіти. До другої групи входять такі підгрупи: 1) широкі соціальні мотиви; 2) вузькі соціальні, або позиційні мотиви, що полягають у прагненні зайняти певну позицію.

Другим компонентом учбової діяльності є **учбова задача.** Розвиток поняття "задача" відбувався з розвитком теорії діяльності, зокрема у працях М. Я. Басова, С. Л. Рубінштейна, О. М. Леонтьєва, В. В. Давидова, Г. С. Костюка, О. В. Скрипченка.

Учбова задача – система завдань, виконання якої забезпечує засвоєння узагальненого способу розв'язання задач цілого класу. Актуальні проблеми задачного підходу відображені у працях Г. О. Балла, Ю. І. Машбиця. Г. О. Балл називає учбовими задачами ті, що розв'язуються або мають розв'язуватися учнями в процесі їх учбової діяльності. Г. О. Балл підкреслює, що задача розглядається як система, до складу якої обов'язково входять два компоненти: **предмет задачі і вимога задачі.** Розв'язання задачі полягає у переведенні предмету вихідного стану в потрібний. Учні повинні усвідомлювати задачу, її структуру та засоби її розв'язання.

Іншим компонентом учбової діяльності є **учбові дії.** Велику роль в учбовій діяльності відіграють дії контролю, самоконтролю, оцінки і самооцінки. Контроль за виконанням дії здійснюється на основі механізму зворотного зв'язку або зворотної аферентації; у діях контролю (самоконтролю) й оцінки (самооцінки) можна виділити три ланки: а) модель, образ потрібного, бажаного результату дії; б) процес зіставлення цього образу дії з реальною дією; в) прийняття рішення про продовження та корекцію дії (М. О. Бернштейн, П. К. Анохін).

3. Психологічні новоутворення молодшого шкільного віку

У процесі навчальної діяльності розвиваються основні психологічні новоутворення молодшого шкільного віку: довільність психічних процесів, внутрішній план дій, уміння організувати навчальну діяльність, рефлексія.

Довільність психічних процесів у молодшого школяра. У цьому віці центром психічного розвитку дитини стає формування довільності всіх психічних процесів (пам'яті, уваги, мислення). Їх інтелектуалізація, внутрішнє опосередкування відбуваються завдяки первинному засвоєнню системи понять. Довільність виявляється в уміння свідомо ставити цілі, шукати і знаходити засоби їх досягнення, долати труднощі та перешкоди.

Внутрішній план дій молодшого школяра. Виконуючи завдання з різних навчальних предметів, діти шукають найзручніші способи, обирають і зіставляють варіанти дій, планують їх порядок та засоби реалізації. Чим більше етапів власних дій може передбачити школяр, чим старанніше він може зіставити їх варіанти, тим успішніше контролюватиме розв'язання завдань. Необхідність контролю та самоконтролю, словесного звіту, самооцінки в навчальній діяльності створюють сприятливі умови для формування у молодших школярів здатності до планування і виконання дій подумки.

Уміння молодшого школяра організувати учбову діяльність. Поряд із засвоєнням змісту наукових понять дитина оволодіває способами організації нового для неї виду діяльності – учбової. Планування, контроль, самооцінювання набувають іншого змісту, бо дія в системі наукових понять передбачає чітке виокремлення взаємопов'язаних етапів.

Навчатися вчитися є одним з основних завдань молодшого школяра, що передбачає засвоєння таких дій:

1) самоконтроль, суть якого полягає у співставленні дитиною своїх навчальних дій та їх результатів із заданими учителем еталонами і зразками;

2) самооцінювання, змістом якого є фіксування відповідності чи невідповідності результатів засвоєних знань, опанованих навичок вимогам навчальної ситуації;

3) самоорганізація у вивченні навчального матеріалу, підготовці до контрольних і самостійних робіт, виконанні творчих завдань тощо, що передбачає уміння планувати час, організувати свою діяльність, контролювати й оцінювати її результати;

4) усвідомлення мети і способів навчання у школі та вдома, що є передумовою осмисленої, цілеспрямованої й ефективної навчальної діяльності.

Засвоєння цих дій означає, що молодший школяр із об'єкта навчання стає його суб'єктом, хоч самодостатнім у цій діяльності він стане пізніше.

Рефлексія молодшого школяра. У дітей молодшого шкільного віку виникає усвідомлення власних дій, психічних станів. Особливість їх навчальної діяльності полягає в тому, що школярі повинні обґрунтовувати правильність своїх висловлювань і дій. Необхідність розрізняти зразки суджень і самостійні спроби в їх побудові сприяють формуванню у молодших школярів уміння ніби збоку розглядати й оцінювати власні думки та дії. Це вміння є основою **рефлексії (лат reflexio – відображення) – осмислення своїх суджень і вчинків з боку їх відповідності задуму та умовам діяльності; самоаналізу.** У молодшому шкільному віці всі ці новоутворення ще недостатньо сформовані, однак завдяки їм психіка

дитини досягає необхідного для навчання в середній школі рівня розвитку.

4. Розвиток психічних функцій в молодшому шкільному віці

У процесі навчання здійснюється розвиток в учнів пізнавальних процесів, який характеризується кількісними та якісними їх змінами. Вони виявляються зокрема в розвитку сприймання. Кількісні зміни полягають у зростанні швидкості перебігу процесу сприймання, у збільшенні числа сприйнятих об'єктів, розширенні обсягу їх запам'ятовування тощо. Якісні зміни являють собою певні перетворення структури сприймання, виникнення нових його особливостей, які знаменують собою піднесення його пізнавальної ефективності.

У молодших школярів **сприймання стає більш довільним, цілеспрямованим і категорійним** процесом. Сприймаючи нові для них предмети і явища, учні прагнуть відносити їх до певної категорії об'єктів. Спостережливість розвивається успішніше, якщо вчитель не тільки супроводжує поясненнями демонстрацію наочних об'єктів, хоч це й дуже важливо, а й організовує самостійне розглядання цих об'єктів, пошуки їх характерних ознак, створення цілісних образів.

За даними дослідження П. І. Зінченка, А. О. Смірнова при цілеспрямованій роботі учителя у молодших школярів поступово змінюються способи запам'ятовування. Більшість першокласників просто повторюють кожне слово, яке необхідно запам'ятати. У III класі більшість людей повторюють слова групами. Деякі з них групують слова за загальними ознаками. Окремі учні IV класу при запам'ятовуванні використовують семантичну обробку матеріалу, логічні висновки для реконструювання подій.

Зростає продуктивність запам'ятовування навчального матеріалу. Порівняно з першокласниками в учнів другого класу запам'ятовування конкретного матеріалу збільшується на 28 %, абстрактного – на 68 %, емоційного – на 35 % (М. Н. Шардаков). Обсяг запам'ятовування за однакового проміжку часу однакового матеріалу з віком і навчанням молодших школярів теж зростає. В учнів II – III класів зростає міцність і точність запам'ятовування.

Розвиток пам'яті молодших школярів полягає в зміні співвідношення мимовільного й довільного запам'ятовування (у бік зростання ролі довільного), образної та словесно-логічної пам'яті. У молодшому шкільному віці особливо інтенсивно розвивається **словесно-логічна пам'ять**. У молодшому шкільному віці відбувається інтенсивний розвиток **довільної пам'яті**. Розвиток довільної пам'яті не означає послаблення

мимовільних видів запам'ятовування. В учнів I – III класів довільне запам'ятовування буває найбільш продуктивним тоді, коли запам'ятовуваний матеріал стає змістом активної діяльності, хоч ця діяльність і не має спеціального мнемічного спрямування. Чітке структурування навчального матеріалу на уроці, системність в організації навчальної діяльності учнів, послідовність інформаційного матеріалу, логіка його викладу на уроці суттєво впливає на розвиток пам'яті у молодших школярів (П. Зінченко, В. Волошина, Г. Середа).

Основна тенденція в **розвитку уяви** молодших школярів полягає в переходах від переважно репродуктивних її форм до творчої переробки уявлень, від простого їх комбінування до логічно обґрунтованої побудови нових образів. Вік першокласників, за Ж. Піаже, припадає на **перехід від доопераційного мислення до мислення на рівні конкретних операцій**. Діти цього віку здатні встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, якщо вони можуть безпосередньо спостерігати за зміною об'єкту.

5. Розвиток особистості молодшого школяра

Розвиток самосвідомості молодшого школяра. Зі вступом дитини до школи її самосвідомість набуває нового рівня, проявляється як внутрішня позиція. Учень починає самовизначатися як суб'єкт навчальної діяльності, у нього формується Я-образ – результат усвідомлення глибинної суті людини, що дає змогу відрізнити себе від інших людей.

На думку Л. С. Виготського, саме в молодшому шкільному віці починає складатися **самооцінка** дитини, яка опосередковує її ставлення до себе, інтегрує досвід її діяльності та спілкування з іншими людьми. Для самооцінки молодшого школяра властиві стійкість і недостатня адекватність. Це зумовлене особливістю його самосвідомості, яка полягає в тому, що Я-образ для нього невіддільний від соціально схвалюваних позитивних рис. Його емоційно-ціннісне ставлення до себе пов'язане із впевненістю в тому, що він хороший.

У роботі з молодшими школярами важливо враховувати їх оптимізм, здатність бачити в собі передусім добре, високу самооцінку. Ще однією особливістю самооцінки учнів молодшого шкільного віку є її слабка диференційованість за змістом. Передусім це проявляється у перенесенні оцінки своєї учбової діяльності на оцінку моральних чи інших якостей. Для самооцінки молодших школярів властива також несамокритичність. Вони швидше помічають помилки та недоліки однолітків, ніж власні.

Важливою складовою самосвідомості є **рівень домагань**. У молодшому шкільному віці він залежить від успіху дитини в навчальній діяльності, а також від становища в системі стосунків з однолітками.

У цілому **самооцінка молодшого школяра конкретна, ситуативна, залежить від оцінки дорослого (вчителя)**. У формуванні самооцінки учнів важливу роль відіграють стосунки учнів у колективі. Взаємодіючи з членами колективу, школяр порівнює себе з іншими дітьми, учиться об'єктивніше оцінювати свої фізичні й розумові особливості, знаходячи критерії для об'єктивної оцінки своєї діяльності (М.Й. Боришевський, Г.О. Карпова).

Емоційна сфера особистості молодших школярів. Основним джерелом емоцій у молодших школярів є учбова та ігрова діяльність. До емоційної сфери особистості молодших школярів належать **переживання нового, здивування, сумніву, радощів пізнання**, які стають основою формування пізнавальних інтересів, допитливості учнів. Для молодших школярів загалом характерним є **життєрадісний, бадьорий настрій**. Причиною афективних станів, які іноді бувають у них, є розходження між домаганнями і можливостями задовольнити їх прагнення домогтися високих оцінок своїх якостей і дійсним ставленням ровесників до нього (Л. С. Славіна).

Молодші школярі **емоційно вразливі**. У них розвивається далі почуття самолюбства, що виявляється в гнівному реагуванні на будь-яке приниження їх особистості й позитивному емоційному переживанні визнання тих чи інших позитивних їх особистих якостей. На емоційний стан молодших школярів впливають взаємини у сім'ї та жорстоке ставлення батьків до дитини.

Вольові якості молодших школярів. Формуванню їх вольових якостей сприяє передусім шкільне навчання, яке вимагає від учнів усвідомлення й виконання обов'язкових завдань, підпорядкування їм своєї активності. Підвищена емоційна збудливість негативно впливає на волю (особливо на самовладання). Для деяких молодших школярів характерна нестримність бажань, мінливість настрою, яким вони не можуть керувати.

Виховувати волю дитини означає:

1) організувати її діяльність, навчати розумної поведінки, тренувати в хороших вчинках;

2) формувати здатність до інтенсивної й систематичної роботи, до переборення труднощів у житті;

3) виробляти звичку завжди і в усьому бути енергійною, рішучою, наполегливою людиною;

4) розвивати вміння підпорядковувати свою діяльність свідомо поставленим цілям, переборюючи сторонні бажання, страх лінощі тощо.

Морально-етичні якості формуються протягом всього життя особистості, але їх основна частина закладається ще у дошкільному та молодшому шкільному віці. Моральні норми успішно засвоюються молодшими школярами, коли учитель не тільки розкриває їх зміст, на конкретних прикладах показує, як їх треба виконувати, а й ретельно

стежить за неухильним виконанням, залучає колектив до участі в контролі за дотриманням правил його учасниками. Під впливом навчання і виховання у дітей молодшого шкільного віку формуються такі риси характеру, як цілеспрямованість, акуратність тощо.

Контрольні питання

1. Які основні фактори зумовлюють психічний розвиток молодшого школяра ?
2. У чому полягають істотні особливості соціальної ситуації розвитку молодшого школяра ?
3. Яка структура учбової діяльності ?
4. Які мотиви учіння формуються в молодшому шкільному віці ?
5. Які основні психологічні новоутворення виникають у молодшому шкільному віці ?
6. Які особливості взаємин молодшого школяра зі значущими дорослими (вчителями, батьками) та однолітками ?

► Завдання для самостійної домашньої роботи

1. Охарактеризуйте динаміку психічного розвитку молодшого школяра в процесі навчання.
2. Розкрийте значущість змісту і організації учбової діяльності для психічного розвитку в молодшому шкільному віці.
3. Проаналізуйте можливі причини психогенної шкільної дезадаптації в молодшому шкільному віці.
4. Проаналізуйте основні напрямки розвитку особистості молодшого школяра.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

I. Виберіть відповідь, яка правильно доповнює речення

- 1.1. Провідним видом діяльності в молодшому шкільному віці є
- а) спілкування з однолітками;
 - б) сюжетно-рольова гра;
 - в) учбова діяльність;
 - г) безпосереднє емоційне спілкування дитини з дорослими;
 - д) предметна діяльність.
- 1.2. У молодшому шкільному віці домінує психічна функція –
- а) сприймання;
 - б) мислення;
 - в) пам'ять;
 - г) уява;
 - д) відчуття.
- 1.3. У молодшому шкільному віці завершується перехід від
- а) наочно-дійового до наочно-образного мислення;
 - б) наочно-образного до наочно-дійового мислення;
 - в) наочно-образного до словесно-логічного мислення;
 - г) репродуктивного до продуктивного мислення;
 - д) теоретичного до практичного мислення.
- 1.4. Учбова діяльність суб'єкта має структуру, до якої входять такі компоненти:
- а) мотивація, проблемна ситуація, учбові задачі, учбові дії;
 - б) учбові задачі, результат учбової діяльності, засоби учбової діяльності;
 - в) знання, вміння, навички; психічний розвиток і вихованість учнів;
 - г) мотивація, учбові задачі, учбові дії, дії контролю, дії оцінки;
 - д) дії цілеутворення, програмування, планування, виконавчі дії, дії контролю, дії оцінки.
- 1.5. Система завдань, виконання якої забезпечує засвоєння узагальненого способу розв'язання задач певного класу, – це
- а) учбова діяльність;
 - б) продукт учбової діяльності;
 - в) учбові дії;
 - г) проблемна ситуація;
 - д) учбова задача.
- 1.6. А. К. Маркова виокремлює дві великі групи мотивів учіння:
- а) пізнавальні і соціальні;
 - б) внутрішні і зовнішні;

- в) широкі соціальні мотиви та вузькоособистісні мотиви;
 - г) мотиви обов'язку і відповідальності перед суспільством, групою, окремими людьми і мотиви самовираження та самовдосконалення;
 - д) прагнення отримати схвалення з боку інших людей і прагнення отримати високий соціальний статус (престижна мотивація).
- 1.7. Основними психологічними новоутвореннями молодшого шкільного віку (за Д. Б. Ельконіним) є
- а) довільність і усвідомленість всіх психічних процесів, їх інтелектуалізація (крім інтелекту); усвідомлення своїх власних змін у результаті розвитку учбової діяльності;
 - б) виникнення первинних етичних інстанцій, супідрядності мотивів, виникнення довільної поведінки;
 - в) почуття дорослості, потреба у самоствердженні;
 - г) розвиток учбово-пізнавальних мотивів, мотивів самовдосконалення, формування теоретичного мислення, формування "Я-концепції";
 - д) формування світогляду, особистісне самовизначення, формування моральних переконань.
- 1.8. У молодшому шкільному віці пам'ять має такі особливості:
- а) перебудовується смислова пам'ять, яка набуває опосередкованого і логічного характеру;
 - б) узагальнені прийоми логічної пам'яті дають змогу учням запам'ятовувати пояснення, основні факти, пов'язані з доведенням, судженням, тощо;
 - в) на початку вікового періоду переважає словесно-логічна пам'ять; засвоєння навчального матеріалу потребує переходу від конкретно-логічної пам'яті до абстрактно-логічної;
 - г) на початку вікового періоду переважає механічна пам'ять; а основне завдання – розвиток мнемічних прийомів (приймів логічного запам'ятовування);
 - д) змінюється співвідношення мимовільного й довільного запам'ятовування (у бік зростання ролі мимовільного).
- 1.9. У молодшому шкільному віці увага має такі особливості:
- а) розвивається здатність тривало зосереджуватися на пізнавальних об'єктах, переборювати дію сильних відволікаючих подразників, розподіляти й переключати увагу; домінує післядовільна увага;
 - б) на початку вікового періоду домінує мимовільна увага; спостерігається загальна нестійкість, легке відволікання уваги учнів; у процесі учбової діяльності розвивається довільна увага;

- в) на початку вікового періоду домінує довільна увага; вдосконалюється вміння розподіляти та переключати увагу; увага стає більш контрольованою, зростають елементи самоконтролю та саморегуляції;
- г) вдосконалюється вміння переключати увагу у зв'язку з переходами від одних навчальних і практичних завдань до інших, а також через необхідність підпорядковувати близькі цілі більш віддаленим; зростають можливості учнів зосереджуватись на об'єктах, даних не тільки наочно, а й уявно, у думках; зростає роль післядовільної уваги;
- д) вдосконалюється вміння свідомо спрямовувати увагу на певні об'єкти, тривалий час на них зосереджуватись, переборювати відволікання, переключати увагу на нові завдання та розподіляти її; зростає обсяг, стійкість, а також специфічна вибірковість уваги та її залежність від спрямованості інтересів учнів.

1.10. За даними досліджень, у слабовстигаючих учнів молодшого шкільного віку розвивається, як правило,

- а) мотивація уникнення неприємностей, які можуть виникати у випадку незадоволення вимог, очікувань інших людей;
- б) мотивація досягнення успіху;
- в) престижна мотивація;
- г) мотивація обов'язку і відповідальності перед суспільством, групою, окремими людьми;
- д) пізнавальний інтерес, безпосередньо пов'язаний з процесом засвоєння нових знань.

1.11. У молодшому шкільному віці самооцінка має такі особливості:

- а) самооцінка є максимально підвищеною, що обумовлено вираженою потребою дитини в емоційній безпеці, прийнятті;
- б) самооцінка конкретна, ситуативна, залежить від оцінки дорослого (вчителя);
- в) самооцінка співвідноситься з певними тимчасово-прийнятими нормами, які опосередковані мінливими обставинами;
- г) виражена потреба в самопізнанні, яка супроводжується гострими емоційними переживаннями;
- д) виникає первинна самооцінка як емоційне утворення, яке не містить раціональних компонентів.

II. Визначте тип темпераменту молодших школярів за наведеною характеристикою

- 2.1. "Діти надзвичайно чутливі; почуття у них виникають легко, почуття міцні і стійкі у часі. Такі діти здебільшого сором'язливі, малоактивні, важко пристосовуються до нових обставин. Вони відзначаються хворобливою вразливістю, швидкою втомлюваністю, невпевненістю в своїх силах, поганою пристосованістю до нових обставин, зниженим настроєм, страхом перед труднощами. Діти скаржаться на ровесників, бояться образ, плачуть і намагаються гратися самотньо. Вони часто розгублюються у процесі опитування, хоч і мають хороші знання."
- а) холеричний темперамент; б) сангвіністичний темперамент;
в) флегматичний темперамент; г) меланхолійний темперамент.
- 2.2. "Діти дуже рухливі, легко пристосовуються до нових умов життя. У колі своїх друзів завжди веселі та життєрадісні. Настрій у них здебільшого оптимістичний. Почуття виникають дуже легко і також легко змінюються. Швидко схоплюють все нове, легко переключають увагу, засвоюють нові навички."
- а) холеричний темперамент; б) сангвіністичний темперамент;
в) флегматичний темперамент; г) меланхолійний темперамент.
- 2.3. "Діти характеризуються легкою збудливістю почуттів, силою й стійкістю їх у часі. У групах вони часто виділяються прагненням до самоствердження, люблять організовувати ігри, охоче включаються у громадську роботу. За правильних умов виховання ці діти виявляють активність і наполегливість у діяльності, а за неправильних – стають неслухняними, запальними, образливими".
- а) холеричний темперамент; б) сангвіністичний темперамент;
в) флегматичний темперамент; г) меланхолійний темперамент.
- 2.4. "У дітей цього типу темпераменту почуття важко збуджувані, однак тривалі і стійкі. Діти здебільшого неохоче спілкуються, часто нехтують справами, які вимагають від них швидкості, турбот, зайвих рухів. Такі спокійні діти здебільшого уникають доручень; діставши їх, виконують з бажанням, але не поспішаючи, дотримуються порядку, організованості. Такі діти, як правило, ухиляються від конфліктів, їх важко образити, але коли вступають в конфлікт, то переживають глибоко, хоч зовні це не виявляється так яскраво, як у дітей інших типів темпераменту."
- а) холеричний темперамент; б) сангвіністичний темперамент;
в) флегматичний темперамент; г) меланхолійний темперамент.

III. Замість крапок вставити пропущені слова

- 3.1. Зміст соціальної ситуації розвитку в молодшому шкільному віці визначають взаємини дитини з ... (ким?) , який стає для неї "послом суспільства".
- 3.2. У молодшому шкільному віці рольова гра переростає в гру ... (яку?).
- 3.3. У структурі учбової діяльності виділяють такі компоненти, як ... , учбові задачі, ... , дії контролю,
- 3.4. У процесі учбової діяльності розвивається ... (яка ?) увага школярів.
- 3.5. У молодшому шкільному віці зростає продуктивність, міцність і ... запам'ятовування навчального матеріалу.
- 3.6. На початку молодшого шкільного віку домінує ... (яка?) увага, спрямована на нові, яскраві, несподівані та захоплюючі об'єкти.
- 3.7. Через недостатню сформованість ... (яких?) процесів у молодших школярів спостерігаються імпульсивність поведінки, капризність, упертість.
- 3.8. Шкільне навчання сприяє розвитку ... (яких?) якостей особистості молодшого школяра, вимагаючи від нього усвідомлення і виконання обов'язкових завдань, ... (якого?) регулювання поведінки.
- 3.9. Пам'ять молодших школярів розвивається передусім у напрямку посилення її ... , зростання можливостей свідомого управління нею та збільшення обсягу ... (якої?) пам'яті.

ТЕМА 6. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ

■➔ **Мета заняття:** проаналізувати особливості соціальної ситуації розвитку в підлітковому віці; охарактеризувати основні психологічні новоутворення віку.

!Основні поняття: пубертатний період, статеве дозрівання, акцентуації характеру, потреба у самоствердженні, інтимно-особистісне спілкування з однолітками, почуття дорослості, інтереси підлітків, Я-концепція, ідентичність, референтна група, лідерство.

Основні ідеї

Соціальна ситуація розвитку в підлітковому віці: включення підлітка в нову систему стосунків, опанування нових соціальних функцій; формування свідомого ставлення до себе як до члена суспільства; сприятливі умови для прояву індивідуальності.

Провідна діяльність в підлітковому віці – інтимно-особистісне спілкування однолітків (Д. Б. Ельконін); спілкування у суспільно корисній діяльності (Д. І. Фельдштейн).

Загальна характеристика психічного розвитку в підлітковому віці

Підлітковий вік – період розвитку дитини від 10 / 11 до 14 / 15 років, пов'язаний з переходом від дитинства до дорослості. Деякі психологи (С.-Г. Холл, З. Фрейд та ін.) вважають підлітковий вік найбільш критичним з усіх етапів онтогенезу, оскільки в цей час відбуваються найінтенсивніші кардинальні перетворення в організмі дитини, її свідомості і діяльності, системі міжособистісних стосунків з ровесниками і дорослими. У зв'язку зі статевим дозріванням у підлітковому віці відбуваються значні зміни в роботі всіх систем організму, що створює певну дисгармонію в його розвитку. Так, темпи формування кістково-скелетної системи вищі за розвиток м'язових тканин, розвиток серцево-судинної системи відстає від потреб підростаючого організму в постачанні кров'ю різних органів, зокрема головного мозку. Це призводить до дисгармонії рухів, появи загальної неврівноваженості в поведінці, дратівливості, млявості, апатії, підвищення артеріального тиску та ін. При цьому спостерігається нерівномірність і значні індивідуальні варіації темпів розвитку (тимчасові відмінності у розвитку хлопців і дівчат, прояви акселерації і ретардації), що позначається на функціональному стані організму підлітка, появі нових

інтересів і емоційних переживань, пов'язаних зі статевим дозріванням. Анатомо-фізіологічні зміни в організмі і нова соціальна ситуація розвитку сприяють появі психологічних новоутворень цього віку – виникнення почуття дорослості і появи прагнення до самовиховання. Провідною діяльністю в підлітковому віці є інтимно-особистісне спілкування однолітків (Д. Б. Ельконін). Відбувається становлення нового рівня самосвідомості, який визначається прагненням зрозуміти себе і свої можливості, з'ясувати, в чому виявляється власна неповторність. При виборі друзів підліток орієнтується на такі товариські якості, як вірність, чесність, щирість, вміння берегти таємницю, взаємоповага та ін. Не мислить себе без колективу, норми і цінності групи сприймає, як власні, вони впливають на його моральне становлення. Розбіжність у поглядах групи з нормами світу дорослих виражає найважливішу потребу підлітка у самостійності і визнанні такої автономії дорослими. Водночас підліток, розширюючи свої права і демонструючи свою показну самостійність перед дорослими, чекає від них допомоги й захисту. Ця суперечність і підпорядкованість підлітка груповим нормам поведінки робить підлітковий вік особливо небезпечним через можливість виникнення різних форм протиправної поведінки. Статевий розвиток пробуджує у підлітків інтерес до осіб протилежної статі, у взаєминах з якими стають особливо важливими ознаки зовнішньої привабливості. Ці стосунки мають суперечливий характер. Симпатія до особи протилежної статі нерідко демонструється у неадекватній формі (гострій критиці, образах, проявах демонстративної байдужості тощо).

Формування пізнавальної сфери у підлітковому віці характеризується становленням складних форм аналітико-синтетичної діяльності, переходом до абстрактного, теоретичного мислення, розвитком дедуктивних форм міркування, що зумовлено змістом навчального матеріалу. Особлива роль належить розвитку мислення, яке підвищує інтелектуалізацію сприймання, сприяє вдосконаленню прийомів запам'ятовування та відтворення і стимулює розвиток творчої уяви. Стійкий інтерес до певних навчальних предметів зумовлює виникнення спеціальних здібностей, що створюють основу для майбутнього професійного самовизначення.

Питання для обговорення

1. Соціальна ситуація розвитку в підлітковому віці та її характеристика.
2. Психологічна характеристика кризи статевого дозрівання.
3. Спілкування з однолітками як провідна діяльність підліткового віку.
4. Розвиток пізнавальних психічних процесів у підлітковому віці.
5. Розвиток самосвідомості в підлітковому віці.

Основна література

1. Вікова і педагогічна психологія : Навчальний посібник / [О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, С. О. Ставицька та ін.] – К. : Каравела, 2006. – С. 131—172.
2. Кулагина И. Ю. Возрастная психология (Развитие ребенка от рождения до 17 лет) : Учебное пособие / И. Ю. Кулагина. – М. : Изд-во УРАО, 1998. – С. 140—161.
3. Мухина В. С. Возрастная психология : феноменология развития, детство, отрочество: Учебник / В. С. Мухина. – М. : Академия, 2000. – 456 с.
4. Обухова Л. Ф. Возрастная психология. Учебное пособие / Л. Ф. Обухова. – М. : Педагогическое общество России. – 1999. – С. 338—361.
5. Савчин М. В. Вікова психологія : Навчальний посібник / М. В. Савчин, Л. П. Василенко. – К. : Академвидав, 2005. – С. 191—234.

Додаткова література: [1 - 3], [5], [8], [9], [12 - 15], [19 - 21], [23], [25], [27], [28], [30], [33], [34], [39], [40], [44 - 46], [51 - 53].

Теми рефератів і доповідей

1. Умови виникнення та зовнішні ознаки підліткових неформальних груп.
2. "Почуття дорослості" – центральне психологічне новоутворення підліткового віку.
3. Формування особистості в підлітковому віці.
4. Поведінкові реакції підлітків і типи акцентуацій характеру.

ЛЕКЦІЯ № 6

Тема: Психологічні особливості підліткового віку

План лекції

1. Загальна характеристика психічного розвитку підлітка.
2. Соціальна ситуація розвитку підлітка.
3. Провідний вид діяльності в підлітковому віці.
4. Психологічні новоутворення підліткового віку.
5. Розвиток самосвідомості у підлітковому віці.
6. Розвиток психічних функцій в підлітковому віці.

1. Загальна характеристика психічного розвитку підлітка.

Підлітковий вік охоплює період від 10 /11 до 14/15 років. У цей період в особистості дитини відбуваються складні і суперечливі зміни, на підставі чого його ще називають **важким, критичним, перехідним**. Така оцінка зумовлена багатьма якісними змінами, які нерідко пов'язані з докорінним ламанням попередніх позицій, особливостей активності, інтересів і стосунків дитини. Відбуваються вони за порівняно короткий час, здебільшого бувають несподіваними і надають процесові розвитку **стрибкоподібного, бурхливого** характеру. Майже завжди ці зміни супроводжуються появою у підлітка суб'єктивних труднощів. Ускладнюється і його виховання, оскільки підліток не підкоряється ефективним щодо молодшого школяра впливам дорослих, у різних формах проявляє непослух, опір і протест (упертість, грубість, негативізм, замкненість).

Підлітковий вік називають **перехідним** і тому, що у цей період відбувається **перехід від дитинства до юності, від незрілості до зрілості**.

2. Соціальна ситуація розвитку підлітка

У підлітковому, як і в молодшому шкільному віці, основним соціальним середовищем дитини залишається школа. На цьому етапі у дитини виникає специфічний комплекс потреб, що виражається в прагненні знайти своє місце у групі ровесників, вийти за межі школи та приєднатися до життя і діяльності дорослих.

Своєрідність соціальної ситуації розвитку підлітка полягає у включенні його в нову систему стосунків, спілкування з дорослими та ровесниками, в опануванні нових соціальних функцій. У школі це виявляється передусім у необхідності налагодження у зв'язку з предметним навчанням стосунків не з одним, а з багатьма вчителями,

врахування особистісних якостей кожного з них і їх нерідко суперечливих вимог. Усе це, як зазначала Л. Божович, зумовлює нову позицію учнів щодо вчителів, своєрідно емансипує їх від безпосереднього впливу дорослих, робить їх самостійнішими. Соціальна ситуація розвитку підлітка особливо залежить від сім'ї, стосунків з батьками. Якщо ці стосунки враховують його потреби і можливості, вибудовуються на засадах взаємоповаги та довіри, підліток легко долає труднощі у навчанні і спілкуванні, активно набуває соціальний досвід, утверджується в таких елементах соціуму, як шкільний клас, група ровесників.

Основним чинником розвитку підлітка є його власна соціальна активність, спрямована на засвоєння важливих для нього зразків поведінки і цінностей, на побудову стосунків з дорослими, ровесниками. Підлітки включаються у різні види суспільно корисної діяльності, що розширює сферу їхнього спілкування, можливості засвоєння соціальних цінностей, сприяє формуванню моральних якостей особистості.

3. Провідний вид діяльності в підлітковому віці

У підлітковому віці провідним видом діяльності є **спілкування з однолітками (Д. Б. Ельконін)**. Підліток прагне заслужити повагу і визнання ровесників, мати в них авторитет. Для цього йому потрібно відповідати очікуванням однолітків, що не завжди є високomorальними. У товаристві ровесників починає *вироблятися нова система критеріїв оцінювання поведінки та особистості людини*, відбувається переоцінка цінностей, формуються нові морально-етичні вимоги. В результаті його самосвідомість набуває нового рівня розвитку. Під час аналізу поведінки та особистісних якостей друзів у підлітка складається система вимог не лише до них, а й до себе.

У підлітковому віці дитина більше часу проводить з друзями, наслідує їх. Дружба підлітків ґрунтується на спільних інтересах та вподобаннях. Групі підлітків-ровесників характерні непостійність, змінюваність стосунків та інтересів. Зміна симпатій, авторитетів, посилення і послаблення впливу однолітків у групі є свідченням постійного внутрішнього осмислення і переосмислення, переживання, приміряння вчинків і стосунків друзів до вимог моралі.

4. Психологічні новоутворення підліткового віку

Підлітковий вік характеризується такими специфічними новоутвореннями, як **почуття дорослості, потреба у самоствердженні**.

Спостерігаючи значні зрушення у своєму фізичному та статевому розвитку, відчуваючи свої можливості виконувати суспільно важливі справи у сім'ї і школі, підліток починає усвідомлювати, що він уже не дитина. У нього виникає специфічне ставлення до себе, він заперечує свою належність до дітей, **прагне бути і вважатися дорослим**. Специфічна

соціальна активність підлітка полягає у великій сприйнятливості до засвоєння цінностей, норм, способів поведінки, які існують у світі дорослих. Він усіляко намагається реалізувати свою потребу в утвердженні позиції дорослої людини, але відсутність психічних можливостей заважає досягненню цієї мети. Це є однією з основних суперечностей віку, розв'язання якої стимулює подальший психічний розвиток.

З прагненням підлітка швидше стати дорослим пов'язана провідна для нього **потреба в самостійності і незалежності**. Його здатності самостійно регулювати свою поведінку сприяє досягнутий рівень психічного розвитку. Підліток краще, ніж молодший школяр, розуміє себе, може аналізувати свої вчинки, хоч йому ще важко передбачати їх наслідки. Його поведінка більш осмислена, не така імпульсивна, як молодшого школяра, він краще володіє собою. Потреба в самостійності реалізується у намаганні діяти без сторонньої допомоги й опіки, в здатності приймати рішення і відстоювати власні погляди, в умінні досягати поставленої мети. Водночас у підлітків посилюється негативізм щодо будь-яких вимог дорослих, яскраво виявляються ознаки емансипації, намагання будь-що демонструвати свою незалежність.

Л. І. Божович надавала особливої значущості розвитку мотиваційної сфери. За її позицією, основним новоутворенням середнього шкільного віку є мотив досягнення певного положення (статусу) в групі однолітків. Д. Б. Ельконін відзначав, що центральне новоутворення підліткового віку – це **прагнення бути і вважатися дорослим**. Т. В. Драгунова, І. С. Кон виділяють в якості найважливішого новоутворення **почуття дорослості**. Сучасні дослідники даного віку І. В. Дубровіна, А. М. Прихожан віддають перевагу найважливішій потребі особистості підлітка, яка виступає як центральне новоутворення – **потреби в неформальному, інтимному спілкуванні**. Більшість українських психологів (Г. С. Костюк, М. Й. Боришевський, О. А. Проскура) схиляються до думки, що саме почуття дорослості виступає специфічним новоутворенням самосвідомості підлітка. Серед багатьох особистісних утворень, притаманних підлітку, особливої уваги заслуговує **"почуття дорослості", як особливої форми самосвідомості**.

Отже, **почуття дорослості – це ставлення підлітка до себе як до дорослого, уявлення себе якоюсь мірою дорослою людиною**. У зв'язку з цим, у підлітка виникає внутрішнє прагнення – якомога швидше ствердитися у світі дорослих. Нова позиція просуває підлітка по шляху оволодіння всіма доступними для нього зовнішніми формами і атрибутами дорослого життя. Підлітки копіюють поведінку дорослих, які мають найбільший авторитет в їхньому колі. Сюди входять мода, умови відпочинку, манера поведінки. Наслідування зовнішніх атрибутів дорослих не обмежується одягом і манерами. Запозичення "дорослості" йде і по лінії розваг і романтичних взаємин. У взаєминах зі старшими підліток претендує на рівноправність і може йти на конфлікти, відстоюючи свою "дорослість".

Постійна взаємодія підлітка з однолітками породжує у нього прагнення зайняти належне місце серед них, що є одним із домінуючих мотивів поведінки та діяльності. **Самоствердження** – це закономірно виникаючий атрибут соціалізації підлітка, що виявляється в спрямованості його особистості на виділення і реалізацію своєї "самості" (унікальності) в системі соціальних зв'язків. Втратити авторитет в очах друзів, відчуття посягання на свою честь і гідність є найбільшою трагедією для підлітка, що може призвести аж до суїциду (самогубства). Тому він бурхливо реагує на нетактовні зауваження учителя у присутності друзів, вважаючи це приниженням своєї особистості.

Форми самоствердження підлітка можуть бути різноманітними. Найпростіша з них полягає у зовнішньому наслідуванні дорослих, їхніх шкідливих звичок, особливостей поведінки (куріння, вживання алкоголю, наркотиків, надмірне і без смаку використання косметики, носіння своєрідного одягу, використання нецензурної лексики).

Позитивними формами самоствердження підлітків є заняття спортом, праця в сім'ї, школі, на виробництві та ін. Інтелектуальне самоствердження учнів відбувається в їхній навчальній і позанавчальній пізнавальній діяльності, реалізації пізнавальних потреб та інтересів.

5. Розвиток самосвідомості у підлітковому віці

Підлітковий вік є сензитивним для розвитку самосвідомості особистості. У підлітків виникає інтерес до себе, якостей своєї особистості, потреба оцінити, порівняти себе з іншими. На основі розвитку самосвідомості, зростання вимог до себе, нового становища серед ровесників і старших у них з'являється прагнення до самовиховання. Вони намагаються розвинути в собі позитивні якості, подолати негативні риси. Але порівняно невеликий життєвий досвід і ще не сформований життєвий світогляд нерідко породжують суперечності між потребою у самовихованні і невмінням реалізувати її.

Старшого підлітка характеризують підвищена увага до внутрішнього світу інших людей, до самоаналізу, поява здатності до самовиховання.

Особливе значення у розвитку самосвідомості підлітка має формування власного образу фізичного Я – уявлення про свій тілесний образ, порівняння та оцінювання себе з погляду еталона "мужності" або "жіночості". Цей образ є основою різноманітних захоплень дітей. Хлопці, наприклад, починають займатися спортом, особливо силовими його видами, що забезпечують зміцнення фізичної сили.

Надмірна увага до образу фізичного Я у самосвідомості підлітка є тимчасовим, однак природним, нормальним, суб'єктивно значущим явищем. Знаючи це, дорослі повинні уникати нетактовних, іронічних оцінок його зовнішності. Адже будь-яка негативна публічна характерис-

тика його дорослим може спричинити важкі психічні травми, наслідки яких нерідко проявляються через багато років.

У мотиваційній сфері і поведінці підлітка загалом простежуються два протилежні прагнення – до індивідуалізації, емансипації у всіх сферах життя (особливо у стосунках з батьками) і до підпорядкування інтересам групи ровесників (іноді різновіковій групі хуліганів). Йдеться про прагнення виокремитися, страх знівелювати себе, своє Я, свою індивідуальність, які тільки-но починають проявлятися, і не менш сильне бажання знайти свою референтну групу й стати "одним із", злитися з нею, суспільством, світом, відчутти себе її частиною.

У підлітковому віці, а саме в переломний його момент (13 - 14 років), Я-образ стає дуже нестійким, втрачає свою цілісність. Підліток особливо гостро відчуває суперечність, невпорядкованість свого Я, що зумовлене невизначеністю рівня домагань, труднощами переорієнтації з оцінювання інших на самооцінювання. Відхід від прямого копіювання зразків поведінки інших людей вимагає розвитку способів самопізнання та самоаналізу, які у підлітків ще недостатньо сформовані. Це породжує суперечність між гострою потребою підлітків у самопізнанні і нездатністю адекватно реалізувати її, наслідком чого є зниження рівня адекватності, стійкості самооцінки, стабільності розвитку Я-образу. Самоцінка підлітків має нестійкий характер. Ця обставина робить підлітка мало захищеним від зовнішніх впливів. Часто можна помітити нічим невмотивовані реакції підлітків на, здавалося б, незначні, але справедливі зауваження оточуючих. Гострі емоційні реакції спостерігаються тоді, коли в самооцінці підлітка стикаються дуже високі домагання і сильна невпевненість у собі. Цей феномен має назву "афект неадекватності". З дорослішанням самооцінка підлітків стає диференційованішою, вона стосується не поведінки загалом, а поведінки в окремих соціальних ситуаціях, окремих вчинків. Таким чином, у процесі пошуків свого "Я", самоствердження і саморозвитку у підлітків формується система внутрішньо узгоджених уявлень про себе, образів "Я" – "Я-концепція".

Розвиток мотиваційної сфери підлітка. На цьому життєвому етапі починає формуватися світогляд. Однак світогляд підлітків ще не є стійким і цілісним, він може радикально змінюватися під впливом особистих невдач, зовнішніх чинників, нерідко негативних. У підлітковому віці формуються **переконання** – усвідомлені потреби, які спонукають діяти відповідно до ціннісних орієнтацій. Підлітковий вік є дуже сприятливий для розвитку моральної свідомості та самосвідомості, які створюють можливості для регуляції поведінки дитини.

Важливим показником розвитку мотиваційної сфери підлітка є їхні **інтереси** – форма вияву пізнавальної потреби, яка забезпечує спрямованість особистості на усвідомлення цілей діяльності і сприяє

ознайомленню з новими фактами дійсності. Різноманітні захоплення підлітків можуть належати до таких груп (класифікація А. Личка):

- інтелектуально-естетичні (захоплення історією, радіотехнікою, музикою);
- егоцентричні (захоплення модними сферами діяльності, зокрема малопоширеним видом спорту, - заради демонстрації своїх успіхів);
- тілесно-мануальні (заняття спортом, керування автомобілем – заради отримання задоволення від процесу діяльності);
- накопичувальні (колекціонування);
- інформаційно-комунікативні (захоплення новою, але не дуже змістовною інформацією, яка не потребує глибокого осмислення та засвоєння; спілкування з однолітками, яке дає змогу обмінюватися такою інформацією).

6. Розвиток психічних функцій в підлітковому віці

Цей віковий період особливо плідний для розвитку **абстрактного (словесно-логічного) мислення**. Учні повинні оволодіти системою наукових понять математики, хімії, фізики. Саме ці предмети потребують нових способів засвоєння знань і спрямовані на розвиток теоретичного, тобто формального, рефлексивного (предметом аналізу є власна інтелектуальна операція) мислення. Його Ж. Піаже називав **мисленням на рівні формальних операцій**. У підлітка розвивається вміння оперувати гіпотезами у процесі розв'язування мисленнєвих завдань. Мислення на рівні формальних операцій передбачає вміння формулювати, перевіряти та оцінювати гіпотези, маніпулювати не тільки відомими фактами, які можна перевірити, а й думками, які суперечать наявним знанням. Це розвиває здатність підлітків планувати і передбачати.

У підлітковому віці активно починає розвиватися логічна **пам'ять** (використання логічних операцій у процесі запам'ятовування). Як реакція на часте її використання, уповільнюється розвиток механічної. Водночас із розширенням кількості навчальних предметів значно збільшується обсяг інформації, яку підліток повинен запам'ятати механічно. Ці процеси відбуваються разом із розвитком довільної опосередкованої пам'яті.

Розвиток пам'яті у підлітковому віці відбувається у напрямі її **інтелектуалізації**. Порівняльний аналіз мнемічної діяльності молодших школярів і підлітків засвідчив ширший вибір у підлітків прийомів опосередкованого запам'ятовування і частіше їх використання. Вони більш усвідомлено, цілеспрямовано використовують мнемічні прийоми.

У цьому віці **розвивається стійкість уваги** – здатність тривалий час зосереджуватися на абстрактному, логічно організованому матеріалі. У 12 – 14 років **зростає обсяг уваги**, тобто збільшується кількість об'єктів, на яких вони можуть зосереджуватися одночасно. Підлітки вже здатні змусити себе бути уважними навіть при виконанні нецікавих завдань, їх

увагу привертають об'єкти, задані як наочно, так і уявно, мислено. З кожним роком підлітки все краще виявляють вміння розподіляти та переключати увагу.

У зв'язку з ускладненням учбової діяльності у підлітків виникає прагнення розвивати уважність, основні властивості своєї уваги, яка стає контрольованішою. Вони вже можуть регулювати і зовнішнє вираження уваги, наприклад, вдавати із себе уважних, думаючи на уроці про щось інше.

На основі розвитку пізнавальних процесів активно розвиваються у підлітковому віці монологічне, діалогічне і писемне мовлення. Їх мовлення стає контрольованішим і регульованішим. Розширюється їх словниковий запас, удосконалюються навички оперування словом, що відкриває їм шлях до словесної творчості.

У мовній практиці підлітків нерідко проявляється таке явище, як власна мова підлітків. Словесний максималізм нерідко трансформується в захоплення жаргонною лексикою. Такі експерименти над мовою дослідники вважають закономірним явищем, породженим особливостями розвитку підлітків, оскільки нові переживання спонукають їх шукати відповідну форму словесного вираження, а відсутність її вони розглядають як невираженість Я, невідповідність дійсності.

Контрольні питання

1. Які основні психологічні новоутворення виникають у підлітковому віці ?
2. У чому полягає суть кризи статевого дозрівання ?
3. Які особливості розвитку самосвідомості особистості в підлітковому віці?
4. У чому виявляється почуття дорослості в підлітковому віці ?
5. Які особливості перебудови взаємостосунків підлітка з однолітками та дорослими ?

■➔ Завдання для самостійної домашньої роботи

1. Охарактеризуйте специфіку потреб та інтересів сучасних підлітків.
2. Проаналізуйте чинники, що спричиняють педагогічну занедбаність підлітків.
3. Порівняйте різні погляди на проблему провідної діяльності в підлітковому віці. Запропонуйте аргументи на користь однієї та іншої позиції.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

I. Виберіть відповідь, яка правильно доповнює речення

- 1.1. У традиційній класифікації підлітковим прийнято вважати період розвитку індивіда
- а) від 10 – 11 до 13 – 14 років;
 - б) від 10 – 11 до 14 – 15 років;
 - в) від 11 – 12 до 15 – 16 років;
 - г) від 11 – 12 до 16 – 17 років;
 - д) від 10 – 11 до 15 – 16 років.
- 1.2. У підлітковому віці пам'ять має такі особливості:
- а) змінюється співвідношення мимовільного й довільного запам'ятовування (у бік зростання ролі мимовільного);
 - б) переважає наочно-образна пам'ять; відбувається інтенсивний розвиток довільного запам'ятовування й відтворення, але без спеціального керівництва розвитком пам'яті підлітки звичайно використовують тільки найпростіші способи довільного запам'ятовування і відтворення (переказ);
 - в) в зоні найближчого розвитку – формування прийомів логічного запам'ятовування;
 - г) засвоєння навчального матеріалу потребує переходу від конкретно-логічної пам'яті до абстрактно-логічної; при цьому перебудовується смислова пам'ять, яка набуває опосередкованого і логічного характеру;
 - д) відбувається спеціалізація пам'яті, пов'язана з провідними інтересами учнів та їх намірами щодо вибору майбутньої професії; зростає продуктивність пам'яті стосовно абстрактного матеріалу.
- 1.3. У підлітковому віці мислення має такі особливості:
- а) завершується перехід від наочно-дійового до наочно-образного мислення; операції мислення є конкретними;
 - б) у молодшому підлітковому віці завершується перехід від доопераційного мислення до мислення на рівні конкретних операцій; формується здатність встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, якщо учні можуть безпосередньо спостерігати за зміною об'єкту;
 - в) у процесі формування наукових понять в учнів завершується перехід від наочно-образного до словесно-логічного мислення; операції мислення є конкретними;
 - г) у молодшому підлітковому віці завершується формування теоретичного рефлексивного мислення; операції мислення є формально-логічними;

- д) розвивається здатність до абстрактного мислення; мисленнєві операції стають формально-логічними; розвивається здатність до гіпотетично-дедуктивних суджень (тобто здатність будувати логічні міркування на основі висунутих гіпотез).
- 1.4. Д. Б. Ельконін відзначає, що центральне новоутворення підліткового віку – це
- а) формування " Я – концепції";
 - б) прагнення бути і вважатися дорослим;
 - в) становлення ідентичності;
 - г) соціальне та особистісне самовизначення;
 - д) мотив досягнення певного положення (статусу) в групі однолітків.
- 1.5. Провідна діяльність в підлітковому віці –
- а) учбово-професійна діяльність;
 - б) предметна діяльність;
 - в) рольова гра;
 - г) інтимно-особистісне спілкування;
 - д) учбова діяльність.
- 1.6. Система внутрішньо узгоджених уявлень про себе, образів "Я" ("Я – концепція") формується
- а) на межі підліткового та старшого шкільного віку;
 - б) на межі молодшого шкільного віку та підліткового;
 - в) у молодшому підлітковому віці;
 - г) у середині підліткового віку;
 - д) наприкінці раннього юнацького віку.
- 1.7. У підлітковому віці самооцінка має такі особливості:
- а) самооцінка конкретна, ситуативна, залежить від оцінки дорослого;
 - б) самооцінка є максимально підвищеною, що зумовлено вираженою потребою в емоційній безпеці, прийнятті;
 - в) самооцінка має нестійкий характер; співвідноситься з певними тимчасово-прийнятими нормами, які опосередковані мінливими обставинами;
 - г) виникає первинна самооцінка як емоційне утворення, яке не містить раціональних компонентів;
 - д) самооцінка стійка, висока, порівняно безконфліктна, адекватна.
- 1.8. У підлітковому віці емоційна сфера особистості має такі особливості:
- а) відносно стабільний емоційний фон; емоційні процеси стають більш врівноваженими;
 - б) емоційний фон характеризується нестабільністю, почуття амбівалентні;
 - в) починає формуватися механізм емоційного передбачення наслідків діяльності, який лежить в основі емоційної регуляції дій;

- г) усвідомлені власні переживання утворюють стійкі афективні комплекси; ускладнення емоційно-мотиваційної сфери спричиняє виникнення внутрішнього життя, відбувається узагальнення переживань;
- д) основним джерелом емоцій є учбова та ігрова діяльність; переживання нового, здивування, сумніву, радощів пізнання стають основою формування пізнавальних інтересів, допитливості учнів.
- 1.9. Завдяки тому, що у підлітків розвивається саморегуляція, у перехідному віці стає можливим
- а) самозвіт;
- б) самопізнання;
- в) самовиховання;
- г) самовираження;
- д) самопостереження.
- 1.10. Закономірно виникаючий атрибут соціалізації підлітка, який виявляється в спрямованості його особистості на виділення і реалізацію своєї "самості" (унікальності) в системі соціальних зв'язків, – це
- а) самоствердження;
- б) самопізнання;
- в) почуття дорослості;
- г) "Я – концепція";
- д) саморегуляція.

II. Замість крапок вставити пропущені слова

- 2.1. Пубертатний період – це стадія, коли людина досягає ... (якого?) дозрівання.
- 2.2. Л. С. Виготський відзначав, що домінуючими новоутвореннями підліткового віку є розвиток рефлексії і на її основі –
- 2.3. Д. Б. Ельконін відзначає, що центральне новоутворення підліткового віку – це прагнення бути і вважатися
- 2.4. Е. Шпрангер визначив такі новоутворення підліткового віку: відкриття "Я", виникнення ... та усвідомлення своєї
- 2.5. Т. В. Драгунова, І. С. Кон виділяють в якості найважливішого новоутворення підліткового віку почуття
- 2.6. Сучасні дослідники підліткового віку І. В. Дубровіна, А. М. Прихожан, Н. Н. Толстих віддають перевагу найважливішій потребі особистості підлітка, яка виступає як центральне новоутворення, – потребі в неформальному, інтимному

- 2.7. Більшість українських психологів (Г. С. Костюк, М. Й. Боришевський, О. А. Проскура, О. Кононко) схиляються до думки, що виступає специфічним новоутворенням самосвідомості підлітка, стрижневою особливістю його особистості – " її структурним центром ".
- 2.8. Почуття дорослості – це особлива форма ... підлітка.
- 2.9. Почуття дорослості – це ставлення підлітка до ... (кого ?) як до
- 2.10. Поява як специфічного новоутворення самосвідомості є структурним центром особистості підлітка, тією її якістю, в якій відображається нова життєва позиція в ставленні до ... (кого ?), людей і світу в цілому. Саме воно визначає специфіку спрямованості і зміст його соціальної активності; систему нових прагнень та емоційних реакцій.
- 2.11. У підлітковому віці існує тільки одна психічна функція, якою підліток оволодів так, що в змозі довільно нею керувати, –
- 2.12. На думку Д. Б. Ельконіна, провідним видом діяльності в підлітковому віці є
- 2.13. Для підлітка дуже важливо мати ... (яку ?) групу, цінності якої він приймає, на чії норми поведінки і оцінку він орієнтується.
- 2.14. У процесі пошуків свого " Я " (цінностей, ідеалів, поглядів), набуття ідентичності, самоствердження і саморозвитку у підлітків на рівні самоусвідомлення формується система внутрішньо узгоджених уявлень про себе, образів " Я " –
- 2.15. Емоційний фон у підлітковому віці характеризується
- 2.16. Відсутність сприятливих умов розвитку ... (яких?) якостей особистості може спричиняти появу в підлітків негативізму, впертості, неорганізованості, імпульсивності поведінки.
- 2.17. Про самооцінку підлітка свідчить рівень його домагань, що характеризується складністю завдань, які він вибирає (переважно, це завдання, які відкривають можливості для самоствердження) і які, як правило, переважають його можливості. Така невідповідність дістала назву ефекту
- 2.18. Варіант розмовного мовлення, в тому числі з експресивно прикрашеними його елементами, який не співпадає з нормами літературної мови, – це

ТЕМА 7. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РАНЬОГО ЮНАЦЬКОГО ВІКУ

■► **Мета заняття:** проаналізувати особливості соціальної ситуації розвитку і основні напрямки розвитку самосвідомості старшокласників.

! Основні поняття: учбово-професійна діяльність; готовність до самостійного дорослого життя; модель типового життєвого шляху; відкриття свого неповторного внутрішнього світу, індивідуальності своєї особистості; самоповага; особистісне самовизначення; професійне самовизначення; криза ідентичності; самореалізація і самовираження; світогляд; сенс життя; теоретичне мислення, відтворювальна уява, творча уява, післядовільна увага; індивідуальний стиль інтелектуальної діяльності.

Основні ідеї

Соціальна ситуація розвитку в ранньому юнацтві: пошук свого місця у суспільстві; процес самовизначення як афективний центр соціальної ситуації розвитку. Психологічним центром ситуації розвитку старшокласників стає вибір професії, внаслідок чого у них формується своєрідна внутрішня позиція. Своєрідність ситуації зумовлена зорієнтованістю у майбутнє, сприйняттям теперішнього крізь призму цієї основної спрямованості особистості. Соціальна позиція зорієнтована на здобуття статусу самостійної дорослої людини.

Провідна діяльність у ранньому юнацтві – учбово-професійна діяльність.

Загальна характеристика психічного розвитку в ранньому юнацькому віці

Ранній юнацький вік (від 15 до 17 / 18 років)– період, який відповідає переходу від підліткового віку до самостійного дорослого життя. Молода людина намагається краще пізнати себе, виявити свої можливості для майбутнього професійного самовизначення.

Провідною є **учбово-професійна** діяльність. Вивчення основ наукових теорій позитивно впливає на розумовий розвиток старшо-

класників. Вдосконалюється вміння пояснювати причини різних явищ, аргументувати свою точку зору. У навчанні розширюється кругозір, формуються світогляд і переконання, які впливають на поведінку і діяльність молодих людей. На зміну афективним вибухам, характерним для підліткового віку, приходить спокійна поміркованість старшокласників. Високого розвитку досягають такі вольові якості, як витримка, самостійність, наполегливість, ініціативність та ін. Юнацький вік характеризується багатою палітрою емоційних переживань. Це період романтичних мрій, ентузіазму, великої дружби і першої закоханості. Набутий життєвий досвід і здобуті знання дають змогу адекватніше оцінити себе і свої якості. Результати самооцінки спонукають юнаків і дівчат до самовиховання, яке спрямовується не тільки на подолання недоліків, а й на розвиток позитивних якостей відповідно до сформованих ідеалів.

Питання для обговорення

1. Соціальна ситуація розвитку у ранньому юнацькому віці.
2. Психологічна характеристика спілкування в ранньому юнацькому віці.
3. Розумовий розвиток у старшому шкільному віці.
4. Особливості розвитку особистості у ранньому юнацькому віці.

Основна література

1. Вікова і педагогічна психологія : Навчальний посібник / [О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, С. О. Ставицька та ін.] – К. : Каравела, 2006. – С. 173—211.
2. Кулагина И. Ю. Возрастная психология (Развитие ребенка от рождения до 17 лет) : Учебное пособие / И. Ю. Кулагина. – М. : Изд-во УРАО, 1998. – С. 161—172.
3. Савчин М. В. Вікова психологія : Навчальний посібник / М. В. Савчин, Л. П. Василенко. – К. : Академвидав, 2005. – С. 234—257.

Додаткова література: [1], [2], [8], [9], [19], [22], [25], [30], [44 - 46], [51], [53].

Теми рефератів і доповідей

1. Проблема сенсу життя в ранньому юнацькому віці.
2. Особливості дружби і кохання в юнацькому віці.

ЛЕКЦІЯ № 7

Тема: Психологічні особливості раннього юнацького віку

План лекції

1. Соціальна ситуація розвитку і провідний вид діяльності старшокласників.
2. Розумовий розвиток старшокласників.
3. Особливості розвитку особистості у ранньому юнацькому віці.

1. Соціальна ситуація розвитку старшокласників

Новий віковий період – рання юність (15–17 років) – вважають третім світом, що існує між дитинством та дорослістю. У цей час старшокласник опиняється на порозі реального дорослого життя і **дивиться на теперішнє з позиції майбутнього, шукає смисл свого життя.**

Порівняно з підлітками **інтерес до навчання у них підвищується.** Це пов'язано з тим, що **складається нова мотиваційна структура учіння.** Домінують мотиви, пов'язані з самовизначенням та підготовкою до **самостійного життя.** Ці мотиви отримують особистісний смисл та стають дійовими. Старшокласники, для яких провідною є учбово-професійна діяльність, починають розглядати навчання як необхідну базу, передумову майбутньої професійної діяльності. Саме у старшому шкільному віці проявляється **свідоме позитивне ставлення до навчання,** їх цікавлять переважно ті предмети, які будуть потрібні у подальшому житті, їх знову починає хвилювати успішність навчання. Звідси і недостатня увага до "непотрібних" предметів, відмова від зневажливого ставлення до оцінок, що властива підліткам.

Закінчуючи школу, старшокласники повинні бути психологічно готовими до дорослого життя. Поняття "психологічної готовності" передбачає у даному випадку наявність потреб та здібностей, що дозволяють випускнику школи найповніше реалізувати себе у професійній діяльності, громадському житті, майбутньому сімейному житті. Передусім, це потреба у спілкуванні з іншими людьми, потреба та здатність творчо працювати, по-друге, вміння теоретично мислити, орієнтуватися у різноманітних подіях, що відбуваються у сучасному світі, що виступає у формі наукового, теоретичного світогляду, по-третє, наявність розвиненої рефлексії, за допомогою якої забезпечується свідоме та критичне ставлення до себе.

Сформувавшись, ці якості утворюють психологічну готовність для **соціального та особистісного самовизначення школярів – центрального новоутворення раннього юнацького віку.**

Основною ознакою цього періоду є потреба юнака зайняти внутрішню позицію дорослої людини, вибрати професію, усвідомити себе членом суспільства, виробити світогляд, вибрати свій життєвий шлях.

Вибір професії передбачає наявність у школярів інформації двоякого роду: про світ професій (в цілому) взагалі та можливості і вимоги кожної з них; про себе, свої здібності та інтереси.

Вибір професії відображає певний рівень особистісних домагань. Він включає оцінку своїх об'єктивних можливостей (людині, яка у дитинстві не вчилася музиці, важко поступити консерваторію) та оцінку своїх здібностей.

Старший шкільний вік – початкова стадія фізичної зрілості та одночасно стадія завершення статевого розвитку. У фізичному відношенні це період спокійного розвитку. Зростання ваги тіла стає більшим відносно збільшення росту. Зникають диспропорції окремих частин тіла та підліткова непевність рухів. Інтенсивно йде розвиток мускулатури (ріст м'язів у довжину та ширину). Продовжується розвиток мозку проходять процеси внутрішньоклітинного ускладнення і розвитку відповідних функцій.

Разом з тим, статева зрілість старшокласника ще не означає зрілості соціальної. **Юність – це перехід від фізіологічної зрілості до зрілості соціальної, змістом якої є включення старшокласника до дорослого життя, засвоєння тих норм та правил, які існують у суспільстві.** Соціальна зрілість в наш час настає пізніше, тому що необхідно значно більше часу для дотримання необхідної освіти.

2. Розумовий розвиток у старшому шкільному віці

Значно складніших рівнів свого розвитку в ранній юності досягає процес **сприймання**, що стає складним інтелектуальним процесом. Це виявляється у довільних його формах, в перцептивних діях планомірного спостереження за певними об'єктами; спостереження за своїми діями, актами поведінки, переживаннями, думками й іншими проявами психічного життя.

Складний навчальний матеріал вимагає від старшокласників досконалішої репродуктивної уяви, і водночас, у них розвивається і **творча уява**, що виявляється у різноманітних видах творчої діяльності. **Пам'ять** старшокласників характеризується подальшим зростанням довільності та продуктивності логічного запам'ятовування. Відбувається **спеціалізація пам'яті**, пов'язана з провідними інтересами старшокласників та їх намірами щодо вибору майбутньої професії. Помітно **зростає і**

продуктивність пам'яті стосовно абстрактного матеріалу. Старшокласники прагнуть оволодіти своєю пам'яттю, керувати нею, збільшувати її продуктивність.

У ранньому юнацькому віці розвивається здатність тривало зосереджуватись на пізнавальних об'єктах, переборювати дію сильних відволікаючих подразників, розподіляти й переключати увагу. **Зростає роль післядовільної уваги**, яка виявляється за умови, що учіння спонукається спеціальними інтересами.

У старшому шкільному віці свідомо і цілеспрямовано формуються такі якості характеру, як сила волі, витримка, наполегливість, самоконтроль, обдуманість, критичність тощо.

На думку Г.С. Костюка, важливим аспектом психічного розвитку людини в юнацькому періоді є інтенсивне інтелектуальне дозрівання. Старшокласники переходять до вищих рівнів абстрагуючого та узагальнюючого мислення. Учні цього віку більш усвідомлено і міцно оволодівають логічними операціями. Розрізнені знання перетворюються в систему знань, яка є основою формування наукового світогляду, зокрема, переконань. Актуальною стає потреба в науковому обґрунтуванні, пошуку теоретичних пояснень явищ дійсності, логічному доказі. Завдяки цьому процес міркування стає економнішим і продуктивнішим; формується система взаємопов'язаних узагальнених і образних операцій. Мислення стає дедуктивно-гіпотетичним завдяки перетворенню конкретних мисленевих операцій на формальні, які включаються в єдину, цілісну систему.

Розумовий розвиток старшокласників заключається не стільки у зміні окремих властивостей інтелекту, скільки у формуванні **індивідуального стилю розумової діяльності**. Це індивідуально-своєрідна система психологічних засобів, до яких свідомо або стихійно звертається людина з метою врівноваження своєї індивідуальності з предметними, зовнішніми умовами діяльності.

3. Особливості розвитку особистості у ранньому юнацькому віці

Сферу потреб старшокласника можна описати таким чином:

1. Фізіологічні потреби, серед яких особливо виділяються потяги до фізичної та сексуальної активності, до високої оцінки свого фізичного розвитку. Старшокласникам властива хвороблива увага до уявлень про норму у відношенні зростання тіла, його розміру, ваги, пропорцій, зачіски, обличчя, поведінки та рухів.

2. Потреба в безпеці у ранньому юнацькому віці підсилюється і реалізується не тільки у групі однолітків і в родині, але й з дорослими за межами родини.

У старших класах виникає особливий інтерес до спілкування з дорослими. При конструктивному стилі взаємин у родині після

підліткового віку звичайно встановлюються довірливі стосунки з батьками, до того ж на трохи вищому рівні старшокласники потребують життєвого досвіду та допомоги дорослих.

3. Спілкування з однолітками найповніше реалізує потребу в коханні, тому що спілкування з друзями стає **інтимно-особистісним** (дружба, кохання).

Основою для вибору друга є відображення неусвідомлених потреб старшокласника, підтвердження свого "Я" у друзях, ідентифікація з другом, іноді аж до втрати власної індивідуальності, підтвердження в друзях свого доповнення; пошуки психологічного захисту, зразків для наслідування та ін. Юнацька сексуальність відрізняється від сексуальності дорослої людини, у якої гармонійно виражена єдність чуттєво-сексуального і духовного. Ці два потяги дозрівають не одночасно, до того ж по-різному у юнаків і дівчат. Дівчата раніше дозрівають фізіологічне, але потреба у ніжності, розумінні у них сильніша, ніж бажання фізіологічної близькості.

4. Потреба в повазі, досягненні – це прагнення до успіху в діяльності. Реалізується вона старшокласниками по-різному: як бажання перевірити нові когнітивні здібності, добитися поваги та високої соціальної оцінки, намагання показати себе з кращого боку перед представниками іншої статі та ін.

5. Потреба у самореалізації та розвитку власного "Я" означає прояв своїх здібностей та їх подальше удосконалення. Вона пов'язана з мотивацією досягнення та перегукується з потребою у визнанні та прийнятті як члена суспільства.

Пошуки себе для старшокласників завершуються формуванням "Я-концепції", яка поділяється на "Я-реальне" "Я-ідеальне". Між "Я-ідеальним" та "Я-реальним" існує істотна різниця: якщо у старшокласника високий рівень домагань і недостатньо усвідомлені можливості, то це призводить до невпевненості у собі, що зовні може виражатися в агресії, роздратованості. Вчені розрізняють такі "Я-образи": "теперішнє Я", "майбутнє Я", "бажане Я", "фантастичне Я", "зображуване Я", "ідеалізоване Я".

У старшокласників самоповага вище, ніж у підлітків, а саморегуляція розвивається інтенсивніше. Настрій у них стає значно стійкішим та усвідомленішим. Незалежно від темпераменту, старшокласники виглядають стриманішими, врівноваженішими. У період ранньої юності відбувається становлення моральної самосвідомості, яка характеризується переходом на новий рівень – конвенційний та постконвенційний (за Л. Кольбергом).

Контрольні питання

1. У чому своєрідність соціальної ситуації розвитку в ранньому юнацькому віці?
2. Які основні психологічні новоутворення виникають у ранньому юнацькому віці ?
3. Яка діяльність є провідною в старшому шкільному віці ?
4. В яких соціально-психологічних умовах відбувається формування особистості старшокласника ?
5. У чому виявляються особливості самосвідомості в старшому шкільному віці?
6. Які показники свідчать про готовність випускника школи до самостійного життя ?

▣▣▣▣➔ Завдання для самостійної домашньої роботи

1. Порівняйте особливості психічного розвитку в період підліткового віку та раннього юнацтва.
2. Порівняйте особливості спілкування з дорослими і з однолітками в ранньому юнацькому віці.
3. Проаналізуйте можливі форми реалізації "зорієнтованості у майбутнє" у старшокласників.
4. Заповніть таблицю з метою узагальнення і систематизації знань з вікової психології:

Віковий період	Назва вікового періоду	Соціальна ситуація розвитку	Провідний вид діяльності	Основні психологічні новоутворення	Вікова криза
----------------	------------------------	-----------------------------	--------------------------	------------------------------------	--------------

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

I. Виберіть відповідь, яка правильно доповнює речення

- 1.1. Період раннього юнацтва –
- а) 14 – 18 років;
 - б) 15 – 17 років;
 - в) 10 - 11 – 14 - 15 років;
 - г) 11-12 – 16-17 років;
 - д) 16 – 18 років.
- 1.2. Провідна діяльність в ранньому юнацькому віці –
- а) інтимно-особистісне спілкування;
 - б) предметна діяльність;
 - в) рольова гра;
 - г) учбова діяльність;
 - д) учбово-професійна діяльність.
- 1.3. Центральним новоутворенням раннього юнацького віку є
- а) почуття дорослості;
 - б) потреба у самоствердженні;
 - в) соціальне та особистісне самовизначення;
 - г) відкриття "Я";
 - д) потреба в неформальному, інтимному спілкуванні.
- 1.4. У ранньому юнацькому віці пам'ять має такі особливості:
- а) зростає довільність та продуктивність логічного запам'ятовування; відбувається спеціалізація пам'яті, пов'язана з провідними інтересами учнів та їх намірами щодо вибору майбутньої професії;
 - б) у більшості учнів зберігається тенденція до механічного запам'ятовування навчального матеріалу, що викликає труднощі в його розумінні, а в зоні найближчого розвитку – формування прийомів логічного запам'ятовування;
 - в) змінюється співвідношення мимовільного й довільного запам'ятовування (у бік зростання ролі мимовільного);
 - г) переважає наочно-образна пам'ять; відбувається інтенсивний розвиток довільного запам'ятовування й відтворення, але без спеціального керівництва розвитком пам'яті учні звичайно використовують тільки найпростіші способи довільного запам'ятовування і відтворення (переказ);
 - д) засвоєння навчального матеріалу потребує переходу від конкретно-логічної пам'яті до абстрактно-логічної.
- 1.5. У ранньому юнацькому віці увага має такі особливості:
- а) на початку періоду домінує мимовільна увага; поступово зростає обсяг і стійкість уваги учнів;
 - б) загальна нестійкість, легке відволікання уваги учнів, яке спостерігається тим більше, чим менше цікавий об'єкт, на якому концентрується увага;

- в) розвивається здатність тривало зосереджуватись на пізнавальних об'єктах, переборювати дію сильних подразників, які відволікають увагу; розподіляти й переключати увагу; зростає роль післядовільної уваги;
 - г) зростає обсяг уваги, її концентрація та стійкість, водночас учням ще важко керувати увагою в умовах підвищених вимог до себе, що зумовлено певною імпульсивністю;
 - д) починає формуватися довільна увага; увага стає більш контрольованою, зростають елементи самоконтролю та саморегуляції.
- 1.6. У ранньому юнацькому віці складається нова мотиваційна структура учіння. Домінують мотиви, які пов'язані з
- а) досягненням певного положення (статусу) в групі однолітків;
 - б) прагненням отримати схвалення з боку вчителів;
 - в) уникненням неприємностей, які можуть виникати у випадку незадоволення вимог, очікувань або потреб інших людей;
 - г) самовизначенням та підготовкою до самостійного життя;
 - д) задоволенням потреби в самоствердженні.

II. Замість крапок вставити пропущені слова.

- 2.1. Провідна діяльність у ранньому юнацькому віці –
- 2.2. Центральне новоутворення раннього юнацького віку –
- 2.3. Нова соціальна позиція старшокласника змінює для нього значущість учіння. Порівняно з підлітками інтерес до навчання у старшокласників
- 2.4. Старшокласник опиняється на порозі реального дорослого життя і дивиться на теперішнє з позиції ... , шукає ... свого життя.
- 2.5. Головною ознакою періоду раннього юнацтва є потреба юнака зайняти внутрішню позицію дорослої людини, вибрати ... , вибрати свій життєвий
- 2.6. Юність – це перехід від фізіологічної зрілості до зрілості ... (якої?), змістом якої є включення старшокласника до дорослого життя, засвоєння тих норм та правил, які існують у суспільстві.
- 2.7. У ранньому юнацькому віці формується готовність до професійного та життєвого
- 2.8. Провідною характеристикою свідомості юнака стає спрямованість у
- 2.9. У ранньому юнацькому віці інтенсивно формується усвідомлюваний образ світу –
- 2.10. Ранній юнацький вік характеризується наявністю індивідуального стилю – сукупності своєрідних і притаманних конкретному юнакові способів

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПЕРЕВІРКИ РІВНЯ ЗНАНЬ З ВІКОВОЇ ПСИХОЛОГІЇ

I. Виберіть відповідь, яка правильно доповнює речення

1. Умовами психічного розвитку дитини є
 - а) внутрішні протиріччя між виникаючими у дитини новими потребами та досягнутим рівнем оволодіння засобами задоволення цих потреб;
 - б) соціальне середовище і індивідуальні органічні особливості дитини;
 - в) навчання і виховання;
 - г) соціальна ситуація розвитку і провідна діяльність;
 - д) основні психологічні новоутворення та вікові кризи.
2. Метод психологічного дослідження, який передбачає простеження динаміки психічної діяльності людини як результату активного впливу експериментатора, – це
 - а) референтометрія;
 - б) лонгітюдний метод;
 - в) формувальний експеримент;
 - г) лабораторний експеримент;
 - д) метод тестів.
3. На думку Л. С. Виготського, рушійною силою психічного розвитку є
 - а) соціальне середовище;
 - б) спадковість;
 - в) провідна діяльність;
 - г) навчання;
 - д) вікова криза.
4. Процес і результат засвоєння та подальшого активного відтворення індивідом соціального досвіду, у перебігу якого він стає особистістю, – це
 - а) індивідуалізація;
 - б) соціалізація;
 - в) адаптація;
 - г) інтеграція;
 - д) екстеріоризація.
5. Метод психологічного дослідження, який передбачає багаторазове обстеження одних і тих самих осіб протягом тривалого відрізка часу (іноді десятками років), – це
 - а) метод тестів;
 - б) лонгітюдний метод;
 - в) лабораторний експеримент;
 - г) констатувальний експеримент;
 - д) референтометрія.

6. Закон розвитку вищих психічних функцій (Л. С. Виготського):
- а) вищі психічні функції виникають спочатку як форма колективної поведінки дитини, як форма співробітництва між людьми (інтерпсихічні), і тільки потім стають індивідуальними (інтрапсихічними) функціями самої дитини;
 - б) розвиток психіки є ланцюжком якісних змін; процес, в якому ускладнення і кількісні зміни психічних функцій переходять в якісні, суттєві і призводять до стрибкоподібних якісних новоутворень;
 - в) кожна сторона в психіці дитини має свій оптимальний період розвитку;
 - г) дитячий розвиток відбувається нерівномірно в часі;
 - д) джерелом розвитку вищих психічних функцій є середовище.
7. Показником того, що соціальна ситуація психічного розвитку немовляти вже склалася, є
- а) специфічна реакція усмішки дитини на обличчя матері;
 - б) виникнення акту хапання;
 - в) поява одного з основних новоутворень – ходьби;
 - г) розуміння слів дорослого;
 - д) розвиток голосових реакцій дитини.
8. Справжня революція в розвитку дитини першого року життя; новоутворення, яке виникає в 5 – 6 місяців, – це
- а) розвиток предметної діяльності;
 - б) поява комплексу позбавлення;
 - в) розвиток голосових реакцій дитини;
 - г) виникнення акту хапання;
 - д) розуміння слів дорослого.
9. Одне із основних психологічних новоутворень немовляти, яке виникає у 9 місяців (початок кризи 1-го року) і знаменує собою розрив старої ситуації розвитку, –
- а) комплекс позбавлення;
 - б) безпосереднє емоційне спілкування дитини і матері;
 - в) розвиток предметної діяльності;
 - г) ходьба;
 - д) розвиток голосових реакцій дитини.
10. Провідним видом діяльності дітей раннього віку є
- а) образно-рольова гра;
 - б) спілкування з однолітками;
 - в) предметна діяльність;
 - г) безпосереднє емоційне спілкування дитини і матері;
 - д) сюжетно-рольова гра.

11. Активний словник дитини в три роки складає
- а) 600 – 700 слів;
 - б) близько 300 слів;
 - в) 1200 – 1500 слів;
 - г) близько 100 слів;
 - д) 120 – 150 слів.
12. У ранньому віці домінує така психічна функція, як
- а) мислення;
 - б) пам'ять;
 - в) увага;
 - г) уява;
 - д) сприймання.
13. У ранньому віці мислення є
- а) наочно-образним;
 - б) словесно-логічним;
 - в) наочно-дійовим.
14. Одним з основних психологічних новоутворень віку немовляти є
- а) феномен " Я – сам ";
 - б) розвиток предметної діяльності;
 - в) поява першого слова;
 - г) режисерська гра;
 - д) виникнення первинної форми самосвідомості.
15. Одним з основних психологічних новоутворень раннього віку є
- а) оволодіння мовою;
 - б) комплекс позбавлення;
 - в) сюжетно-рольова гра;
 - г) акт хапання;
 - д) наочно-образне мислення.
16. Активний словник дитини в 6 років складає (за В. Штерном)
- а) 100 слів;
 - б) 200 – 300 слів;
 - в) 2500 – 3000 слів;
 - г) 1200 – 1500 слів;
 - д) 600 – 700 слів.
17. У дошкільному віці мислення розвивається
- а) від наочно-дійового до наочно-образного;
 - б) від наочно-образного до словесно-логічного;
 - в) від наочно-образного до наочно-дійового;
 - г) від репродуктивного до творчого;
 - д) від теоретичного до практичного.

18. Одним з основних психологічних новоутворень дошкільного віку є
- а) формування довільної поведінки;
 - б) феномен "Я – сам";
 - в) формування учбової діяльності;
 - г) розвиток предметної діяльності;
 - д) автономна, ситуативна мова.
19. На думку Л. С. Виготського, в дошкільному віці домінує така психічна функція:
- а) сприймання;
 - б) мислення;
 - в) уява;
 - г) пам'ять;
 - д) увага.
20. Довільна пам'ять починає формуватися
- а) в ранньому віці;
 - б) в молодшому дошкільному віці;
 - в) в молодшому шкільному віці;
 - г) в середньому дошкільному віці;
 - д) в старшому дошкільному віці.
21. Діяльність, у процесі якої діти дошкільного віку беруть на себе ролі дорослих і в умовній формі відтворюють їхні дії та стосунки між ними, – це
- а) рольова гра;
 - б) гра за правилами;
 - в) режисерська гра;
 - г) дидактична гра;
 - д) процесуальна гра.
22. Провідна діяльність у молодшому шкільному віці –
- а) спілкування з однолітками;
 - б) сюжетно-рольова гра;
 - в) учбова діяльність;
 - г) безпосереднє емоційне спілкування дитини з дорослими;
 - д) предметна діяльність.
23. У молодшому шкільному віці домінує психічна функція –
- а) сприймання;
 - б) мислення;
 - в) пам'ять;
 - г) уява;
 - д) відчуття.
24. У молодшому шкільному віці завершується перехід від
- а) наочно-дійового до наочно-образного мислення;
 - б) наочно-образного до наочно-дійового мислення;
 - в) наочно-образного до словесно-логічного мислення;

- г) репродуктивного до продуктивного мислення;
 - д) теоретичного до практичного мислення.
25. Основними психологічними новоутвореннями молодшого шкільного віку (за Д. Б. Ельконіним) є
- а) довільність і усвідомленість всіх психічних процесів, їх інтелектуалізація (крім інтелекту); усвідомлення своїх власних змін у результаті розвитку учбової діяльності;
 - б) виникнення первинних етичних інстанцій, супідрядності мотивів, виникнення довільної поведінки;
 - в) почуття дорослості, потреба у самоствердженні;
 - г) розвиток учбово-пізнавальних мотивів, мотивів самовдосконалення, формування теоретичного мислення, формування "Я-концепції";
 - д) формування світогляду, особистісне самовизначення, формування моральних переконань.
26. У молодшому шкільному віці самооцінка має такі особливості:
- а) самооцінка є максимально підвищеною, що обумовлено вираженою потребою дитини в емоційній безпеці, прийнятті;
 - б) самооцінка конкретна, ситуативна, залежить від оцінки дорослого (вчителя);
 - в) самооцінка співвідноситься з певними тимчасово-прийнятими нормами, які опосередковані мінливими обставинами;
 - г) виражена потреба в самопізнанні, яка супроводжується гострими емоційними переживаннями;
 - д) виникає первинна самооцінка як емоційне утворення, яке не містить раціональних компонентів.
27. У підлітковому віці пам'ять має такі особливості:
- а) змінюється співвідношення мимовільного й довільного запам'ятовування (у бік зростання ролі мимовільного);
 - б) переважає наочно-образна пам'ять; відбувається інтенсивний розвиток довільного запам'ятовування й відтворення, але без спеціального керівництва розвитком пам'яті підлітки звичайно використовують тільки найпростіші способи довільного запам'ятовування і відтворення (переказ);
 - в) в зоні найближчого розвитку – формування прийомів логічного запам'ятовування;
 - г) засвоєння навчального матеріалу потребує переходу від конкретно-логічної пам'яті до абстрактно-логічної; при цьому перебудовується смислова пам'ять, яка набуває опосередкованого і логічного характеру;
 - д) відбувається спеціалізація пам'яті, пов'язана з провідними інтересами учнів та їх намірами щодо вибору майбутньої професії; зростає продуктивність пам'яті стосовно абстрактного матеріалу.

28. У підлітковому віці мислення має такі особливості:
- а) завершується перехід від наочно-дійового до наочно-образного мислення; операції мислення є конкретними;
 - б) у молодшому підлітковому віці завершується перехід від доопераційного мислення до мислення на рівні конкретних операцій; формується здатність встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, якщо учні можуть безпосередньо спостерігати за зміною об'єкту;
 - в) у процесі формування наукових понять в учнів завершується перехід від наочно-образного до словесно-логічного мислення; операції мислення є конкретними;
 - г) у молодшому підлітковому віці завершується формування теоретичного рефлексивного мислення; операції мислення є формально-логічними;
 - д) розвивається здатність до абстрактного мислення; мисленнєві операції стають формально-логічними; розвивається здатність до гіпотетично-дедуктивних суджень (тобто здатність будувати логічні міркування на основі висунутих гіпотез).
29. Д. Б. Ельконін відзначає, що центральне новоутворення підліткового віку – це
- а) формування " Я – концепції";
 - б) прагнення бути і вважатися дорослим;
 - в) становлення ідентичності;
 - г) соціальне та особистісне самовизначення;
 - д) мотив досягнення певного положення (статусу) в групі однолітків.
30. Провідна діяльність в підлітковому віці –
- а) учбово-професійна діяльність;
 - б) предметна діяльність;
 - в) рольова гра;
 - г) інтимно-особистісне спілкування;
 - д) учбова діяльність.
31. У підлітковому віці самооцінка має такі особливості:
- а) самооцінка конкретна, ситуативна, залежить від оцінки дорослого;
 - б) самооцінка є максимально підвищеною, що зумовлено вираженою потребою в емоційній безпеці, прийнятті;
 - в) самооцінка має нестійкий характер; співвідноситься з певними тимчасово-прийнятими нормами, які опосередковані мінливими обставинами;
 - г) виникає первинна самооцінка як емоційне утворення, яке не містить раціональних компонентів;
 - д) самооцінка стійка, висока, порівняно безконфліктна, адекватна.

32. Закономірно виникаючий атрибут соціалізації підлітка, який виявляється в спрямованості його особистості на виділення і реалізацію своєї "самості" (унікальності) в системі соціальних зв'язків, – це
- самоствердження;
 - самопізнання;
 - почуття дорослості;
 - "Я – концепція";
 - саморегуляція.
33. Провідна діяльність у ранньому юнацькому віці –
- інтимно-особистісне спілкування;
 - предметна діяльність;
 - рольова гра;
 - учбова діяльність;
 - учбово-професійна діяльність.
34. Центральним новоутворенням раннього юнацького віку є
- почуття дорослості;
 - потреба у самоствердженні;
 - соціальне та особистісне самовизначення;
 - відкриття "Я";
 - потреба в неформальному, інтимному спілкуванні.

II. Зазначте правильну відповідність.

Відповідь дайте у вигляді комбінації цифр і букв.

- 35.
1. Людина як одинична природна істота, представник виду Homo Sapiens.	а) Особистість.
2. Системна соціальна якість, якої набуває людина у предметній діяльності та спілкуванні, що характеризує рівень і якість вияву в неї суспільних відносин.	б) Індивід.
в) Індивідуальність.
36. Зазначте правильну відповідність провідної діяльності певному віковому періоду.
1. Ранній вік.	а) Учбова діяльність.
2. Дошкільний вік.	б) Спілкування з однолітками.
3. Молодший шкільний вік.	в) Предметна діяльність.
4. Підлітковий вік.	г) Учбово-професійна діяльність.
5. Ранній юнацький вік.	д) Гра.
е) Емоційне-безпосереднє спілкування дитини і матері.

37.

1. Період немовляти.	а) 2, 3-й роки життя.
2. Ранній вік.	б) 4 – 6-й роки.
3. Дошкільний вік.	в) 0 – 1 рік життя.
4. Молодший шкільний вік.	г) з 10 – 11 до 14 – 15 р.
5. Підлітковий вік.	д) 6 – 10 р.
6. Ранній юнацький вік.	е) 0 – 2 місяці життя.
	ж) 15 – 17 р.

38.

1. Відстань між рівнем актуального (що дитина може зробити сама) і потенційного (що дитина може зробити за допомогою дорослого) розвитку дитини.	а) Рівень актуального розвитку.
2. Рівень розвитку психічних функцій дитини, який характеризує успіхи її розвитку на вчорашній день (за Л. С. Виготським).	б) Зона найближчого розвитку.
в) Соціальна ситуація розвитку.

III. Замість крапок вставити пропущені слова

39. Предметом вікової психології є дослідження закономірностей ... розвитку людини на різних ... її індивідуального життя.
40. Рушійною силою психічного розвитку, на думку Л. С. Виготського, є
41. Діяльність, яка є показником психологічного віку дитини і характеризується тим, що в ній виникають і диференціюються інші види діяльності, перебудовуються основні психічні ... і відбуваються зміни психологічних особливостей особистості на даній стадії розвитку, –
42. Соціальна ситуація розвитку – це та система ... , в якій знаходиться дитина, та її ... в них.
43. Природний експеримент вперше був запропонований в ... (якому?) році ... (ким?) .
44. Вищі психічні функції спочатку виникають як форма ... поведінки, форма ... з іншими людьми, і тільки потім стають ... (якими?) функціями самої дитини.
45. Л. С. Виготський вважає, що джерелом розвитку вищих психічних функцій є
46. Проміжний період між утробним (пренатальним) та позаутробним (постнатальним) способом життя – криза

47. Емоційно-позитивна реакція, яка виникає наприкінці другого місяця життя; важливе новоутворення періоду новонародженості, поява якого є психологічним критерієм кінця кризи новонародженості, –
48. Соціальну ситуацію розвитку немовляти, соціальну ситуацію зв'язку дитини з дорослим Л. С. Виготський назвав соціальною ситуацією
49. Мова дитини першого року життя ..., ситуативна, емоційно забарвлена.
50. Соціальна ситуація розвитку в ранньому віці така: "дитина – ... – ... ".
51. Зміст соціальної ситуації розвитку в ранньому віці – засвоєння суспільно вироблених способів дій з
52. Найпростіша, первинна форма самосвідомості, яка зароджується в ранньому віці (приблизно в два роки), –
53. Криза трьох років – це криза соціальних ... , криза виділення свого (Д. Б. Ельконін).
54. Феномен "Я сам" означає не тільки виникнення зовні помітної самостійності, але й одночасне відділення дитини від ... (кого?).
55. Провідна діяльність в дошкільному віці –
56. Гра – це діяльність, у якій дитина спочатку емоційно, а потім ... засвоює всю систему людських
57. Гра – це особлива форма ... дійсності шляхом її ... , моделювання.
58. У дошкільному віці виникає важливе особистісне новоутворення – ... мотивів.
59. У сюжетно-рольовій грі діти відтворюють безпосередньо людські ... і
60. У дошкільному віці в основному завершується довгий і складний процес оволодіння ... (чим?), яка стає засобом спілкування і мислення дитини, а також предметом свідомого вивчення.
61. У молодшому дошкільному віці переважає ... (яка?) пам'ять.
62. У середньому дошкільному віці починає формуватися ... (яка?) пам'ять.
63. В основі симптомів кризи 7-го року – ... переживань.
64. Основні психологічні новоутворення дошкільного віку (за Д. Б. Ельконіним): виникнення першого схематичного абрису цілісного дитячого ... ; виникнення первинних етичних інстанцій; виникнення ... мотивів; виникнення ... (якої?) поведінки; виникнення особистої свідомості.
65. Виділяють два компоненти психологічної готовності дитини до шкільного навчання – ... і інтелектуальну готовність.
66. Психологічна готовність до шкільного навчання включає здатність дитини до прийняття нової "соціальної ... – положення школяра", здатність ... (що робити?) своєю поведінкою, своєю розумовою

діяльністю; готовність до оволодіння провідною в молодшому шкільному віці діяльністю – ... (якою?).

67. Інтелектуальна готовність до шкільного навчання пов'язана з розвитком ... (яких?) процесів – здатністю узагальнювати, порівнювати об'єкти, класифікувати їх, виділяти ... (які?) ознаки, визначати причинно-наслідкові зв'язки.
68. Зміст соціальної ситуації розвитку в молодшому шкільному віці визначають взаємини дитини з ... (ким?) , який стає для неї " послом суспільства".
69. У структурі учбової діяльності виділяють такі компоненти, як ... , учбові задачі, ... , дії контролю,
70. У процесі учбової діяльності розвивається ... (яка?) увага школярів.
71. На початку молодшого шкільного віку домінує ... (яка?) увага, спрямована на нові, яскраві, несподівані та захоплюючі об'єкти.
72. Шкільне навчання сприяє розвитку ... (яких?) якостей особистості молодшого школяра, вимагаючи від нього усвідомлення і виконання обов'язкових завдань, ... (якого?) регулювання поведінки.
73. Л. С. Виготський відзначав, що домінуючими новоутвореннями підліткового віку є розвиток рефлексії і на її основі –
74. Д. Б. Ельконін відзначає, що центральне новоутворення підліткового віку – це прагнення бути і вважатися
75. Почуття дорослості – це особлива форма ... підлітка.
76. Почуття дорослості – це ставлення підлітка до ... (кого ?) як до
77. У підлітковому віці існує тільки одна психічна функція, якою підліток оволодів так, що в змозі довільно нею керувати, –
78. На думку Д. Б. Ельконіна, провідна діяльність в підлітковому віці – ...
.... ..
79. Емоційний фон у підлітковому віці характеризується
80. Центральне новоутворення раннього юнацького віку –
81. Старшокласник опиняється на порозі реального дорослого життя і дивиться на теперішнє з позиції ... , шукає ... свого життя.
82. Головною ознакою періоду раннього юнацтва є потреба юнака зайняти внутрішню позицію дорослої людини, вибрати ... , вибрати свій життєвий
83. У ранньому юнацькому віці формується готовність до професійного та життєвого
84. У ранньому юнацькому віці інтенсивно формується усвідомлюваний образ світу –

ТЕМИ КУРСОВИХ РОБІТ

1. Дослідження психологічних проблем неуспішності підлітків з хімії (біології, географії).
2. Розвиток дій контролю і оцінки в процесі формування учбової діяльності молодших школярів.
3. Психологічна характеристика суб'єктивного ставлення до природи в старшому підлітковому віці.
4. Психологічна характеристика суб'єктивного ставлення до природи в ранньому юнацькому віці.
5. Психологічна характеристика мотивів учіння у молодших школярів (підлітків) залежно від успішності.
6. Дослідження співвідношення успішності учіння і загального інтелектуального розвитку підлітків.
7. Урахування індивідуально-типологічних відмінностей пам'яті учнів підліткового віку у навчально-виховному процесі.
8. Урахування індивідуально-типологічних відмінностей мислення учнів підліткового віку у навчально-виховному процесі.
9. Урахування індивідуально-психологічних особливостей темпераменту молодших школярів у навчально-виховному процесі.
10. Особливості розвитку характеру учнів підліткового віку.
11. Поведінкові реакції підлітків і типи акцентуацій характеру.
12. Дослідження тривожності підлітків залежно від успішності.
13. Вплив сімейних взаємин на емоційний розвиток молодшого школяра.
14. Розвиток уяви у підлітків у процесі вивчення хімії (біології, географії).
15. Формування спрямованості особистості учнів раннього юнацького віку.
16. Формування учбової діяльності і розвиток особистості учнів молодшого шкільного віку.
17. Оціночна діяльність вчителя та формування самооцінки молодшого школяра.
18. Індивідуальні відмінності учнів підліткового віку (старшокласників) в учбовій діяльності.
19. Організація і розвиток сумісних дій в учнів молодшого шкільного віку у процесі навчання.
20. Розвиток пізнавальних психічних процесів у підлітків у процесі учбової діяльності.
21. Розвиток спостережливості в учнів підліткового віку у процесі навчання хімії (біології, географії).

КОРОТКИЙ ПСИХОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Акцентуація характеру (лат. *accentus* – наголос) – надмірне вираження окремих рис характеру та їх поєднань, яке є крайнім варіантом норми.

Вік – відносно замкнутий цикл розвитку людини, який має свою структуру та динаміку.

Готовність до шкільного навчання психологічна – система психологічних характеристик дитини, необхідних для успішного навчання в школі. У зв'язку зі складністю і багатогранністю проблеми психологічної готовності до шкільного навчання дослідники виокремлюють у ній чотири основні структурні компоненти: інтелектуальний, мотиваційний, емоційно-вольовий і соціальний.

Гра за правилами – вищий рівень парної чи колективної гри в старшому дошкільному віці, в якій дії учасників та їх взаємини чітко визначені встановленими правилами і обов'язкові для всіх.

Гра рольова – діяльність, у якій діти беруть на себе ролі дорослих людей і узагальнено у спеціально створених ігрових умовах відтворюють їхні дії і стосунки між ними.

Група референтна – реальна чи уявна група, погляди, норми якої є зразком для особистості.

Дитина з прискореним розумовим розвитком – дитина, яка рано починає проявляти розумову активність, має більшу ерудицію порівняно з ровесниками і підвищений темп засвоєння навчального матеріалу.

Діяльність учбова – форма активності людини, спрямована на оволодіння досвідом людства, який охоплює встановлені способи виконання зовнішніх предметних і внутрішніх розумових дій.

Дозрівання – психофізіологічний процес послідовних вікових змін у центральній нервовій системі та інших системах організму, який забезпечує умови для виникнення і реалізації психічних функцій і викликає певні обмеження.

Експеримент формувальний (лат. *formo* – утворюю) – метод психологічного дослідження, який використовують з метою виявлення і вивчення певних змін у розвитку психіки в умовах цілеспрямованого впливу експериментатора на досліджуваних.

Екстеріоризація (лат. *exterior* – зовнішній) – перехід внутрішньої дії у зовнішній (матеріальний) план, в конкретні зовнішні дії людини.

Емпатія (англ. *empathy* – співчуття, співпереживання) – здатність емоційно відгукуватися на переживання іншої людини, що виявляється у співчутті, співпереживанні, співстражданні.

Задача учбова – завдання, яке вимагає від учня значної розумової активності, спрямованої на пошук, відкриття і засвоєння загального способу розв'язання проблем і конкретно-практичних задач.

Зараження – процес прямого, безпосереднього, неусвідомлюваного передавання на рівні психофізіологічного контакту однією людиною іншій своїх емоційних переживань, образів, спонукань тощо.

Затримка психічного розвитку – результат сповільненого темпу розвитку психіки дитини, зумовленого діями фізіологічних, соматичних або соціальних факторів.

Захист психологічний – система регуляторних механізмів, яку особистість використовує для усунення психологічного дискомфорту, зведення до мінімуму негативних переживань, пов'язаних із зовнішніми або внутрішніми конфліктами, і збереження образу Я на бажаному чи можливому рівні за даних умов.

Звичка – закріплений до автоматизму спосіб дії чи поведінки, здійснення якого за певних умов для людини стає потребою.

Зона найближчого розвитку – відстань між рівнем актуального (що дитина може зробити сама) і потенційного (що дитина може зробити за допомогою дорослого) розвитку дитини.

Ідеал – ідеальний образ, що має нормативний характер і визначає спосіб і характер поведінки або діяльності людини чи соціальної групи.

Ідентичність (лат. *identicus* – однаковий) – усвідомлена індивідом самототожність; потреба юнаків і дівчат зайняти внутрішню позицію дорослої людини, усвідомити своє місце в суспільстві, зрозуміти себе і свої можливості.

Індивідуальність – неповторне, унікальне поєднання особливостей і рис людини, що зумовлює її несхожість на інших людей.

Інсайт (англ. insight – проникливість, збагнення) – раптовий здогад, усвідомлення структури ситуації загалом, який зумовлює розв’язування задачі.

Інтеріоризація (лат. interior – внутрішній) – перехід зовнішньої (реальної) дії у внутрішню (ідеальну) дію людини.

Комплекс пожвавлення – позитивна емоційно-дійова реакція новонародженого на появу дорослого, особливо на голос матері, її обличчя, дотики.

Конформність (лат. conformis – подібний, відповідний) – здатність людини за внутрішньої незгоди піддаватися тиску групи, що проявляється у зміні її поведінки відповідно до вимог групи.

Криза вікова (грец. krisis – рішення, перелом) – нормативний, нестабільний процес, який виникає під час переходу людини від одного вікового періоду до іншого, пов’язаний з якісними перетвореннями у соціальних відносинах, діяльності, свідомості і виявляється в цілісних психічних змінах.

Криза новонародженості – проміжний період між утробним (пренатальним) та позаутробним (постнатальним) способом життя.

Криза трьох років – криза соціальних відносин, яка зумовлена становленням самосвідомості дитини і проявляється в негативізмі, впертості, непокірності, свавіллі, протесті, деспотизмі.

Метод близнюків – метод психологічного дослідження, який використовується для порівняльного вивчення впливу зовнішніх умов на розвиток близнюків.

Метод лонгітюдний (англ. longitude – довгота) – метод психологічного дослідження, суть якого полягає у вивченні одних і тих самих осіб чи їх груп у різні моменти їхнього життя.

Метод поперечних зрізів – метод вікової психології, який полягає в одночасному порівнянні різних вікових груп досліджуваних.

Навичка – дія, яка внаслідок багаторазових повторень доведена до високого рівня досконалості і виконується на частково автоматизованому рівні.

Навіювання, або Сугестія (лат. suggero – навіюю, раджу) – спрямований вплив на свідомість і поведінку людини або групи людей з метою створення у неї певного психічного стану або спонукання до певних дій.

Навчання розвивальне – навчання, яке забезпечує формування учбової діяльності, повноцінне засвоєння знань і максимально стимулює розумовий розвиток учнів.

Наслідування – особлива форма поведінки, яка полягає у відтворенні людиною рухів та вчинків інших людей. Може проявлятися на різних вікових стадіях індивідуального розвитку людини. У розвитку дитини наслідування набуває особливого значення на ранніх етапах онтогенезу. Через механізм наслідування дитина раннього і дошкільного віку опановує суспільно встановлені способи використання предметів, оволодіває мовленням, нормами поведінки тощо.

Наслідування в молодшому шкільному і підлітковому віці спрямоване на зовнішнє уподібнення дитини існуючому конкретному ідеалу. Воно є важливим механізмом адаптації дитини до навколишнього середовища. Залежно від рівня усвідомлення наслідування буває мимовільним, неусвідомлюваним, і довільним, усвідомленим і цілеспрямованим.

Научіння – спосіб накопичення індивідуального досвіду в процесі онтогенезу.

Нахил – стійка вибіркова спрямованість людини на оволодіння певною діяльністю. Основою нахилу є потреба особистості в певній діяльності, коли привабливим виявляється не тільки досягнутий результат, а і сам процес її виконання.

Негативізм – немотивований опір суб'єкта здійснюваним на нього чужим впливам.

Несвідоме – сукупність психічних процесів, актів і станів, які не усвідомлюються людиною.

Образ фізичного Я – уявлення про свій тілесний образ, порівняння та оцінювання себе з боку еталона " мужності " або " жіночості " .

Онтогенез психіки – формування психічних структур протягом життя окремого індивіду.

Операції конкретні – за Ж. Піаже – система інтелектуальних операцій, які дитина виконує, спираючись на зовнішні, наочні ознаки предметів. У концепції стадіального розвитку інтелекту Ж. Піаже конкретні операції є основним видом інтелектуальних операцій, який характерний для дітей в період з 7 – 8 до 11 – 12 років.

Операції формальні – у концепції стадіального розвитку інтелекту Ж. Піаже – тип інтелектуальних операцій, якими дитина оволодіває в період з 11 – 12 до 14 – 15 років. Формальні операції є операціями над операціями, які уможливають формулювання гіпотез, висновків і їх перевірку.

Особистість – системна соціальна якість, якої набуває індивід у предметній діяльності та спілкуванні, що характеризує рівень і якість вияву в нього суспільних відносин.

Переконання – система уявлень і знань, які є мотивами поведінки особистості і спонукають її діяти відповідно до своїх поглядів, принципів і світогляду.

Період пубертатний – період статевого дозрівання організму.

Період сензитивний – окремі періоди в онтогенетичному розвитку, коли організм особливо чутливий до впливу навколишнього середовища. Кожна психічна функція має свій сензитивний період, у якому виникають найсприятливіші умови для її прискореного розвитку.

Психіка (грец. psychikos – душевний) – специфічна функція високоорганізованої матерії (мозку), сутність якої полягає в активному відображенні суб'єктом об'єктивної реальності та регулюванні поведінки й діяльності.

Реакції афективні (лат affectus – настрої, хвилювання)– сильні короточасні нервово-психічні збудження, пов'язані переважно з невдачами.

Рівень домагань особистості – за К. Левінім – сукупність прагнень особистості досягнути цілей такого рівня складності, на який вона вважає себе здатною.

Рівень розумового розвитку – сукупність засвоєних знань, навичок, умінь і сформованих при цьому розумових дій, які індивід успішно застосовує при розв'язуванні практичних задач і засвоєнні нових знань.

Розвиток пренатальний – дородовий, утробний розвиток індивіда, під час якого відбувається розгортання успадкованого ним потенціалу.

Розвиток психіки – закономірна зміна психічних процесів у часі, яка виражена в їх кількісних, якісних і структурних перетвореннях.

Самоактуалізація – прагнення людини до найповнішого виявлення і розвитку своїх можливостей. У зарубіжній психології (гуманістична психологія та ін.) самоактуалізацію розглядають як основний мотиваційний фактор у розвитку особистості.

Самовизначення особистості – процес свідомого визначення суб'єктом своєї сутності та місця у системі суспільних відносин, світі, що виявляється в активному ставленні людини до себе та навколишньої дійсності.

Самовизначення професійне – вибір особистістю виду майбутньої професійної діяльності, що відбувається на основі наявних у неї професійних нахилів, інтересів і сформованих здібностей. Сутність професійного самовизначення полягає в усвідомленні особистістю відповідності своїх можливостей психологічним вимогам професії, своєї ролі в системі соціальних відносин і своєї відповідальності за виконання зобов'язань, які виникають у зв'язку зі зробленим вибором.

Самовиховання – свідомо діяльність людини, спрямована на формування своєї особистості відповідно до поставленої мети.

Самооцінка – центральний компонент Я-концепції особистості, який охоплює оцінку людиною себе, своїх можливостей і якостей та місця серед інших людей. У людини самооцінка виконує регулюючу і захисну функції, впливаючи на її взаємовідносини з іншими людьми, поведінку і розвиток.

Самосвідомість – усвідомлення людиною себе як особистості, тобто власних рис характеру, потенційних можливостей, дій і вчинків, їх мотивів і наслідків, своїх фізичних, інтелектуальних і моральних якостей, ставлення до навколишньої дійсності та інших людей, своєї діяльності і її значення для себе і всього суспільства.

Свідомість – найвищий рівень психічного відображення навколишньої дійсності, що розвинувся у людини як суспільної істоти внаслідок оволодіння мовою і спільною діяльністю з іншими людьми.

Світогляд – система узагальнених поглядів на природу і суспільство, на місце людини в ньому, на ставлення людей до навколишньої дійсності і себе, а також зумовлені цими поглядами їх переконання, ідеали і принципи пізнання.

Ситуація розвитку соціальна – за Л. С. Виготським – одиниця аналізу динаміки розвитку дитини, яка визначає специфічну для певного вікового етапу взаємодію між дитиною і середовищем, розуміння своєї соціальної позиції і стосунків з іншими людьми, які суттєво впливають на формування властивостей особистості і появу специфічних вікових новоутворень.

Соціалізація – засвоєння і відтворення індивідом соціального досвіду, які відбуваються у спілкуванні і діяльності.

Стиль діяльності індивідуальний – властива індивіду стійка індивідуально-специфічна система засобів, прийомів, навичок, що забезпечує певну міру успішності виконання діяльності.

Теорія культурно-історична – психологічна теорія розвитку вищих психічних функцій. Розроблена в 20 – 30-ті роки ХХ ст. Л. Виготським, О. Леонтьєвим і О. Лурією. У ній виділилися два основні напрями

досліджень: вивчення умов історичного виникнення вищих психічних функцій і дослідження виникнення і формування вищих психічних функцій в онтогенезі. У теорії показано, що найважливіша особливість онтогенезу полягає в інтеріоризації дитиною структури її зовнішньої соціально-символічної діяльності (спільної діяльності з дорослим із використанням знаків). На думку Л. С. Виготського, кожна вища психічна функція виникає двічі: в спілкуванні між людьми як діяльність інтерпсихічна і лише потім перетворюється на індивідуальну, інтрапсихічну, діяльність. Універсальним знаряддям, за допомогою якого змінюються психічні функції, є слово.

Уміння – за Є. Мілеряном – заснована на знаннях і навичках готовність людини виконувати певну діяльність в мінливих умовах її перебігу.

Установка – стан готовності суб'єкта до прояву певної активності, що забезпечує стійкий цілеспрямований характер діяльності, спрямованої на задоволення тієї чи іншої потреби.

Учіння – специфічна форма індивідуальної активності, спрямована на засвоєння знань, формування навичок і вмінь та розвиток особистості.

Філогенез психіки – становлення структур психіки в процесі біологічної еволюції виду або соціокультурної історії людства.

Я-концепція – відносно стійка, більш-менш усвідомлена система уявлень особистості про себе, яка переживається нею як неповторна і є основою її самовизначення у світі, взаємодії з іншими людьми, ставлення до себе.

Я-концепція – це інтегрований образ власного Я, на основі якого людина формує свої стосунки з іншими людьми. Іноді цілісний образ Я розглядають як установку стосовно себе, а тому в ній, як і у всякій іншій установці, виділяють три взаємопов'язані структурні компоненти: 1) когнітивний – сукупність уявлень про свої якості, здібності, характер, зовнішність та ін.; 2) афективний – ставлення до себе загалом або до окремих аспектів своєї особистості (самоповага, самозакоханість, самокритичність та ін.); 3) оцінно-вольовий, який характеризує рівень прояву перших 2-х компонентів у реальній поведінці. Я-концепція охоплює: 1) реальне Я – уявлення про себе у даний момент; 2) ідеальне Я – уявлення про те, яким повинен стати суб'єкт, орієнтуючись на моральні норми; 3) динамічне Я – те, яким він прагне стати; 4) дзеркальне Я – те, яким його бачать інші; 5) фантастичне Я – те, яким суб'єкт бажав би стати, навіть якби це виявилось неможливим.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ І РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Абрамова Г. С. Возрастная психология / Г. С. Абрамова. – М. : Издательский центр "Академия". – 1998. – 704 с.
2. Абрамова Г. С. Практикум по возрастной психологии / Г. С. Абрамова. – М. : Издательский центр "Академия". – 1998. – 320 с.
3. Бандура А. Подростковая агрессия : Изучение влияния воспитания и семейных отношений / А. Бандура, Р. Уолтер. – М. : Апрель–Пресс, ЕКСМО–Пресс, 2000. – 512 с.
4. Блонский П. П. Психология младшего школьника / П. П. Блонский. – М. : Изд-во "Институт практической психологии", Воронеж : НПО "МОДЭК", 1997. – 575 с.
5. Боришевский М. И. О саморегуляции поведения подростков в процессе учебной деятельности / М. И. Боришевский, С. Д. Максименко // Вопросы психологии. – 1977. – № 3. – С. 57—64.
6. Вікова психологія / [за ред. Г. С. Костюка]. – К. : Рад. шк., 1976. – 269 с.
7. Вікова і педагогічна психологія : Навчальний посібник / [О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, С. О. Ставицька та ін.] – К. : Каравела, 2006. – 344 с.
8. Возрастные и индивидуальные особенности образного мышления учащихся / [под ред. И. С. Якиманской]. – М. : Педагогика, 1989. – 224 с.
9. Возрастные и индивидуальные различия памяти / [под ред. А. А. Смирнова]. – М. : Просвещение, 1967. – 299 с.
10. Выготский Л. С. Собрание сочинений: в 6 т. / Л. С. Выготский. — М. : Педагогика, 1982— . —
Т. 3 : Проблемы развития психики. — М. : Педагогика, 1983. — 368 с. — (Акад. пед. наук СССР).
11. Гаврилова Т. П. Экспериментальное изучение эмпатии у детей младшего и среднего школьного возраста / Т. П. Гаврилова // Вопросы психологии. – 1974. – № 5. – С. 107—114.
12. Гончарова Е. Б. Формирование мотивации учебной деятельности подростков / Е. Б. Гончарова // Вопросы психологии. – 2000. – № 6. – С. 132—135.
13. Давыдов В. В. Проблемы развивающего обучения: Опыт теоретического и экспериментального психологического исследования / В. В. Давыдов. – М. : Педагогика, 1986. – 240 с.

14. Давыдов В. В. Учебная деятельность: состояние и проблемы исследования / В. В. Давыдов // Вопросы психологии. – 1991. – № 6. – С. 5—14.
15. Давыдов В. В. Развитие мышления в школьном возрасте / В. В. Давыдов, А. К. Маркова // Принцип развития в психологии. – М. : Наука, 1978. – С. 295 – 316.
16. Дьяченко О. М. О некоторых особенностях развития воображения у детей дошкольного возраста / О. М. Дьяченко, А. И. Кириллова // Вопросы психологии. – 1980. – № 2. – С. 107—114.
17. Егорова Т. В. Особенности памяти и мышления младших школьников, отстающих в развитии / Т. В. Егорова. – М. : Педагогика. – 1973. – С. 20—45.
18. Заброцький М. М. Вікова психологія : Навчальний посібник / М. М. Заброцький. – К. : МАУП, 1998. – 92 с.
19. Зак А. З. Развитие способности действовать "в уме" у школьников I – X классов / А. З. Зак // Вопросы психологии. – 1983. – № 1. – С. 43—50.
20. Калмыкова З. И. К проблеме диагностики умственного развития школьников / З. И. Калмыкова // Вопросы психологии. – 1982. – № 2. – С. 74—79.
21. Кле М. Психология подростка / М. Кле ; [пер. с фр.]. – М. : Педагогика, 1991. – 176 с.
22. Кон И. С. Психология ранней юности : Кн. для учителя / И. С. Кон. – М. : Просвещение, 1989. – 254 с.
23. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г. С. Костюк. – К. : Рад. школа, 1989. – 608 с.
24. Костюк Г. С. Принцип развития в психологии / Г. С. Костюк // Методологические и теоретические проблемы психологии. – М. : Наука, 1969. – С. 118—152.
25. Крэйг Г. Психология развития / Г. Крэйг ; [пер. с англ. Н. Мальвина и др.]. – СПб. : Изд-во "Питер", 2000. – 992 с. – (Серия "Мастера психологии").
26. Кулагина И. Ю. Возрастная психология (Развитие ребенка от рождения до 17 лет) : Учебное пособие / И. Ю. Кулагина. – М. : Изд-во УРАО, 1998. – 176 с.
27. Личко А. Е. Типы акцентуаций характера и психопатий у подростков / А. Е. Личко. – М. : АПРЕЛЬ ПРЕСС, ЗАО. – Изд-во ЭКСМО-Пресс, 1999. – 416 с.
28. Максименко С. Д. Основи генетичної психології : Навчальний посібник / С. Д. Максименко. – К. : НПЦ Перспектива, 1998. – 220 с.

29. Максименко С. Д. Проблема метода в возрастной и педагогической психологии / С. Д. Максименко // Вопросы психологии. – 1989. – № 4. – С. 31—39.
30. Максименко С. Д. Психологія в соціальній та педагогічній практиці: методологія, методи, програми, процедури. Навчальний посібник для вищої школи / С. Д. Максименко. – К. : Наукова думка. – 1998. – 216 с.
31. Максимова Н. Ю. Оценочная деятельность учителя и формирование самооценки школьника / Н. Ю. Максимова // Вопросы психологии. – 1983. – № 5. – С. 42—48.
32. Матюшкин А. М. Исследование интеллектуальной активности детей в условиях учебного и игрового общения / А. М. Матюшкин // Психолого-педагогические проблемы взаимодействия учителя и учащихся. – М. : Просвещение, 1980. – С. 104—114.
33. Матюшкин А. М. Одаренные и талантливые дети / А. М. Матюшкин, Д. А. Сиск // Вопросы психологии. – 1988. – № 4. – С. 88—97.
34. Менчинская Н. А. Проблемы учения и умственного развития школьника / Н. А. Менчинская // Избранные психологические труды. – М. : Педагогика, 1989. – 224 с.
35. Мухина В. С. Возрастная психология : феноменология развития, детство, отрочество: Учебник / В. С. Мухина. – М. : Академия, 2000. – 456 с.
36. Обухова Л. Ф. Возрастная психология. Учебное пособие / Л. Ф. Обухова. – М. : Педагогическое общество России. – 1999. – 442 с.
37. Понарядова Г. М. О внимании младших школьников с различной успеваемостью / Г. М. Понарядова // Вопросы психологии. – 1982. – № 2. – С. 51—59.
38. Психологическая диагностика : учебное пособие / [под ред. К. М. Гуревича и Е. М. Борисовой]. – М. : Изд-во УРАО, 1997. – 304 с.
39. Психологические особенности самосознания подростка / [под ред. М. И. Боришевского]. – К. : Вища школа, 1980. – 168 с.
40. Психология подростка: хрестоматия / [сост. Ю. И. Фролов]. – М. : Рос. пед. агентство, 1997. – 526 с.
41. Психология. Словарь / [под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского]. – 2-е изд. – М. : Политиздат, 1990. – 494 с.
42. Психологічна енциклопедія [автор – упорядник О. М. Степанов]. – К. : "Академвидав", 2006. – 424 с.
43. Развитие познавательных способностей в процессе дошкольного воспитания / [под ред. Л. А. Венгера]. – М. : Педагогика, 1986. – 224 с.
44. Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста / Ф. Райс. – СПб. : Питер, 2000. – 624 с.

45. Ремшмидт Х. Подростковый и юношеский возраст : Проблемы становления личности / Х. Ремшмидт ; [пер. с нем. Г. И. Лойдина и др.]. – М. : Мир, 1994. – 320 с.
46. Рыбалко Е. Ф. Возрастная и дифференциальная психология / Е. Ф. Рыбалко. – СПб. : Питер, 2001. – 224 с.
47. Савчин М. В. Вікова психологія : Навчальний посібник / М. В. Савчин, Л. П. Василенко. – К. : Академвидав, 2005. – 360 с.
48. Скрипченко О. В. Розумовий розвиток молодшого школяра / О. В. Скрипченко. – Київ : Знання, 1971. – 48 с.
49. Славина С. Л. Дети с аффективным поведением / С. Л. Славина. – М. : Педагогика, 1966. – 150 с.
50. Телегина Э. Д. Виды учебных действий и их роль в развитии творческого мышления младших школьников / Э. Д. Телегина, В. В. Гагай // Вопросы психологии. – 1986. – № 1. – С. 47—53.
51. Формирование личности в переходный период: от подросткового к юношескому возрасту / [под ред. И. В. Дубровиной]. – М. : Педагогика, 1987. – 184 с.
52. Формирование учебной деятельности школьников / [под ред. В. В. Давыдова, И. Ломпшера, А. К. Марковой]. – М. : Педагогика, 1982. – 216 с.
53. Шаповаленко И. В. Возрастная психология (Психология развития и возрастная психология) / И. В. Шаповаленко. – М. : Гардарики, 2005. – 349 с.
54. Эльконин Д. Б. К проблеме периодизации психического развития в детском возрасте / Д. Б. Эльконин // Вопросы психологии. – 1971. – № 4. – С. 6—20.
55. Якобсон П. М. Эмоциональная жизнь школьника (Психологический очерк) / П. М. Якобсон. – М. : Просвещение, 1966. – 291 с.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	3
Тема 1. ПРЕДМЕТ, ЗАВДАННЯ І МЕТОДИ ВІКОВОЇ ПСИХОЛОГІЇ.....	6
Тема 2. РУШІЙНІ СИЛИ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ В ОНТОГЕНЕЗІ.....	14
Тема 3. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПЕРІОДУ НЕМОВЛЯТИ І РАННЬОГО ВІКУ	26
Тема 4. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ	36
Тема 5. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ.....	47
Тема 6. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ	62
Тема 7. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РАННЬОГО ЮНАЦЬКОГО ВІКУ	76
ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПЕРЕВІРКИ РІВНЯ ЗНАНЬ З ВІКОВОЇ ПСИХОЛОГІЇ.....	83
ТЕМИ КУРСОВИХ РОБІТ.....	95
КОРОТКИЙ ПСИХОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК	96
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ І РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	103

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНЕ ВИДАННЯ

БІЛОУС

Ольга Володимирівна

ВІКОВА ПСИХОЛОГІЯ

Навчальний посібник

Технічний редактор	<i>О. Клімова</i>
Комп'ютерна верстка та макетування	<i>О. Клімова</i>
Комп'ютерний набір	<i>О. Білоус</i>

*Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 17500-6250 ПР від 16.11.2010 р.*

Підписано до друку 24.06.2015 р. Формат 60 x 84 1/16.

Папір офсетний. Друк на різнографі.

Ум. друк. арк. 3,72. Обл.-вид. арк. 2,24.

Наклад 100 прим. Зам. № 777.

Редакційно-видавничий відділ ЧНПУ імені Т.Г. Шевченка.

14013, вул. Гетьмана Полуботка, 53, к. 208.

Тел. 65-17-99.

chnpu.tipograf@gmail.com